

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Політичні , економічні та культурно-цивілізаційні
фактори початку Кримської війни»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Шумілін Сергій Дмитрович

Керівник: д.і.н., професор.

Потрашков Сергій Васильович

Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.

.....П.І.Б.....

Харків – 2024

Зміст

Вступ ...	3
Східне питання ...	15
Позиція Великобританії ...	17
Позиція Франції ...	41
Австрійський фактор ...	53
Економічний аспект ...	67
Висновки ...	93
Список використаних джерел та літератури ...	109

Вступ

Кримська війна – єдине загальноєвропейське зіткнення за 40 років , що пройшли від наполеонівської епопеї і до початку Першої світової війни . За своїм значенням і масштабом змін у системі міжнародних відносин і розкладі сил на світовій арені вона не поступається тим конфліктам , між якими вона хронологічно розташувалася . Ті умови , що призвели до складання передумов даної війни , і ті події , що їй передували , складають складну і повну підводного каміння картину , цілісний і багаторівневий історичний сюжет , у якому переплелися численні як об'єктивні , так і суб'єктивні фактори . З'ясування природи і кон'юнктури даного відрізка у історичному розвитку людського суспільства , вилучення уроків і висновків з повномасштабної історичної драми тієї давнини служить надзвичайно корисним інструментом у справі побудови майбутньої зовнішньополітичної стратегії і системи міжнародних відносин , а також є необхідним кроком у контексті збагнення історичного досвіду і усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків , що лежать в основі історичного процесу .

Але і на сьогоднішній день , на той момент , коли дана тему набула широкого і всебічного дослідження і відрізняється доволі глибоким ступенем обробленості , не стихають суперечки у науковому товаристві з окремих її аспектів , в особливості – до характеру тих причин , що зумовили її початок . Не зволікаючи на доволі високий рівень опрацьованості достатнього обсягу джерел і матеріалів , не досягнуто єдиної точки зору у науковому суспільстві з приводу її витоків . Врахування нескінченних оцінок даного сюжету у різноманітних вимірах , через призму ролі особистості в історії чи то дії об'єктивних законів економічного розвитку , ще не дозволяє дійти узгодженого бачення проблеми в узагальненому і остаточному вигляді . Не видно кінця численним розбіжностям у думках фахівців у різних куточках

світу . Головним камінням спотикання все ще залишається тема характеру зумовленості даної війни – чи була вона неминучим результатом зіткнення непримирних інтересів різних країн або ж була випадковим слідством збігу обставин і непорозуміння ?

Характерний вислів належить британському політику маркізу Роберту Солсбері . Він у січні 1877 р. , ведучи мову про те , що від Паризького мирного договору 1856 р. лишилися одні лише спогади , заявив : «Із кожним днем я все більше переконуюсь , що Кримська війна була достойною жалю безглуздістю» ¹ . Подібна оцінка також набула поширення і у історичній науці . Так , у 1930-ті рр. Р.В.Сітон-Уотсон свідчив : «Кримська війна стала розглядатися більшістю істориків як сама непотрібна у сучасній Європі» ² . Е.Баркер назвав свою книгу «Непотрібна війна» ³ , П.Гібс – «Груба помилка у Криму» ⁴ . Д.Голдфренк також визнає : «Кримська війна від самого початку бачилася багатьом спостерігачам непотрібною і безглуздою , продуктом злоби і непорозуміння» ⁵ . «Кримська війна , - висловив з даного приводу британський історик Дж.Б.Хендерсон , - стала результатом пасивності дипломатів і некомпетентності урядів» ⁶ . Вірогідно , найбільш лаконічна оцінка такого ж напрямку належить Фрідріху Енгельсу , який взагалі назвав Кримську війну «комедією помилок» ⁷ .

У дійсності Кримська війна стала кульмінацією розвитку протиріч між Сходом і Заходом , у першу чергу , «сублімацією економічного інтересу» ⁸ . Вона стала інструментом досягнення політичного , економічного і військового домінування у Європі і виявила непримирний характер протиріч між країнами двох цивілізаційних таборів . При більш ретельному

¹ Lane- Poole Gh. The Life of Lord Stradford de Radcliff. London, 1890 , p.299

² Seton-Watson R.IV. Britain in Europe. Cambridge, 1937 , p.279

³ Barker A.J. The Vainglorious War. London, 1970

⁴ Gibbs P. The Crimean Blunder. London, 1960

⁵ Goldfrank D. The Origines of the Crimean War. New York, 1994

⁶ Фергюсон Н. Империя. Чем современный мир обязан Британии. – М. : Астрель : CORPUS, 2016 . – с.65

⁷ К.Маркс и Ф.Энгельс . Собрание сочинений . ГИПЛ , М. 1958 , - с.459

⁸ Нерешет В.И. Война и бизнес . Власть , деньги и оружие . Европа и Ближний Восток в новое время . М., 1996, с. 687

детальному , повноцінному і всебічному розгляданню даного питання перед нашими очами постає зовсім інша , прямо протилежна картина , з якої випливає , що Кримська війна не була результатом випадкового перебігу подій або неминучим зіткненням , але у той же час вона була результатом цілеспрямованих дій з боку країн-інтересантів і служила для них єдиною можливим шляхом вирішення своїх проблем і досягнення своїх інтересів . Російська Імперія переслідувала цілі своєї власної безпеки , а також виконання міжнародних договорів , що фіксували її законні права та привілеї на Близькому Сході і служили гарантією її впливу у регіоні , у той час як інтереси інших європейських країн , Великобританії і Франції , були прямо протилежні до російських інтересів і полягали , з одного боку , у посиленні своєї політичної і економічної експансії на Сході , з іншого боку – у зниженні тієї ролі , яку відігравала російська держава у політичному житті Європи та Азії . Цілі політики Росії не співпадали із цілями політики європейських країн , що керувалися принципами політичного прагматизму та економічної доцільності , що вже мало відповідало нормам і положенням дипломатичного етикету Старої Європи . Той баланс сил , що існував у Європі від Віденського конгресу 1815 р. , не влаштовував вищеназвані сторони , що відважилися на перегляд існуючого порядку , кращим методом досягнення чого був повномасштабний збройний конфлікт із подальшим перекроюванням трофеїв і переоцінкою засад , на яких будувався розвиток європейського і міжнародного в цілому політичного життя . Напередодні Кримської війни Росія була єдиною із країн Європи , що після наполеонівських війн не мала територіальних претензій до жодного із своїх сусідів і не демонструвала намірів щодо свого територіального поширення у будь-якому напрямку ⁹ . Це також було закріплено Росією у ряді міжнародних договорів ¹⁰ . Саме ведучим західноєвропейським державам , у першу чергу , Великобританії , і ніяк не Російській Імперії , необхідно було переглянути існуючий порядок у

⁹ Виноградов В.Н. Борьба империй // Родина. 1995. № 3–4. С.16

¹⁰ Киняпина Н. Восточный вопрос во внешней политике России кон. XVIII — нач. XX в. М., 1978. , с.134

Європі та Азії і зруйнувати існуючу систему міжнародних відносин , виходячи з чого і будувалася її політика та її військові програми ¹¹ . Кримська війна також у значній мірі стало результатом власних амбіцій провідних політичних діячів тогочасної Європи , що своєю політикою визначали хід і розвиток міжнародних відносин на європейському континенті – таких , як , наприклад , голова британського дипломатичного відомства лорд Р.Пальмерстон та новий самопроголошений імператор Франції Луї-Наполеон III , роль яких у тогочасній історичній драмі є яскравим прикладом ролі особистості в історії і на яких лежить велика частина відповідальності за проходження точки біфуркації у відносинах між Сходом і Заходом і переростання дипломатичного конфлікту у повномасштабну війну ¹² .

¹¹ Блавич Е. Россия и осложнения на Балканах . 1806–1914 / Е. Блавич. – Кембридж : Газета Кем-бридж. ун-ту , 1991. – с.49

¹² Там же , с.52

Наукова та суспільно-політична актуальність теми

Актуальність вивчення Кримської війни зумовлена тим, що при дослідженні та аналізі сучасних і майбутніх міжнародних конфліктів слід досвід історичного минулого є безцінним інструментом вилучення уроків із історичного розвитку, що дозволяє у майбутньому уникати будь-яких конфліктних ситуацій та на основі зроблених висновків вирішувати клубки протиріччя будь-якого характеру і виходячи з цього будувати оптимальні системи суспільних та міжнародних відносин. Кримська війна чітко показала, до чого веде відірвана від урахування об'єктивної дійсності зовнішня політика та неадекватна оцінка зовнішньополітичної ситуації, а саме – недалекоглядна надія на сприяння чи нейтралітет сильних держав. Збагнення суті передумов і причин цього конфлікту може бути надзвичайно корисним для майбутніх поколінь. Кримська війна була своєрідним військовим проявом історичного протистояння Росії та Європи. У черговий раз російсько-європейські протиріччя досягли кульмінації і вилилися у відкритий конфлікт. Через його розгляд розкривається багатовікова дихотомія Росія-Захід, що є одним із ключових двигунів міжнародного розвитку в сучасний період. Ця війна стала результатом клубка політичних, економічних і цивілізаційних протиріч, які багато в чому залишаються невирішеними і в наші дні, і аналіз передумов і причин цієї війни може бути корисним для пошуку виходів з цього системного протиборства, кульмінацію якого ми спостерігаємо зараз.

Об'єкт і предмет

Об'єктом даного дослідження хід розвитку політичного життя та зміни у системі міжнародних відносин у Європі та Азії напередодні Кримської війни, предметом провідні тенденції взаємовідносин і та складання протиріччя інтересів між країнами-учасниками Кримської війни напередодні конфлікту.

Хронологічні межі

Нижньою хронологічною межею даного дослідження є початок 1830-х рр. , коли взяли свій початок виникнення економічних протиріч між Російською Імперією і Британською Імперією і чергове загострення так званого Східного питання , що стало безпосереднім фактором початку Кримської війни ;

Верхньою хронологічною межею є 1857 р. , до якого відноситься різка зміна російської економічної політики , що стало одним із свідчень щодо істинних і нагальних причин даної війни .

Географічні межі

Територіальне охоплення даного дослідження пролягає по території регіону Близького і Середнього Сходу , а також Російської Імперії , Британської Імперії , Франції і Австрії .

Джерельна база

Наративні джерела - до цієї категорії належать видання та публікації , що містять відомості про характер розвитку відносин між розглядуваними державами і які укладені у ті чи інші наративи і концепції історичного процесу , але дають цінні дані , що , у свою чергу , дають корисну інформацію для дослідження :

Горяинов С.С. Босфор и Дарданеллы. СПб., 1907.

Бухаров Д. Россия и Турция от возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13 (25) марта 1871. СПб., 1878

Дулина Н.А. Англо-турецкий договор 1838 г. - Народы Азии и Африки, 1970, № 3.

Виноградов В. Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии/Новая и новейшая история. 2006. № 5.

Gueddella Ph. Palmerston. London, 1950.

Bolsover G.H. Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834. – London, 1936.

Dawson W.H. Richard Cobden and Foreign Policy. London, 1926.

Puryear V. International Economics and Diplomacy in the Near East. Stanford, 1935.

Документальні джерела – до цієї категорії належать зібрання офіційних міжнародних договорів, що регулювали відносини між країнами Європи та Азії і зокрема країнами-учасниками майбутнього конфлікту, і які дають уявлення про динаміку і якісний стан міжнародної обстановки напередодні Кримської війни та роль дипломатій тих та інших країн у низці проблем і протиріч, сукупність яких і стала вирішальним фактором і спусковим гачком початку Кримської війни, і які були видані у XIX-XX ст. .

Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами, т. 4, ч. 2. СПб., 1898 .

Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. - М., Гос. изд-во полит. литературы, 1952 .

Історіографічна база

Проблемі Кримської війни присвячені праці багатьох дослідників. Російська дореволюційна історіографія Кримської війни дуже велика. Такі представники монархічного спрямування у російській історичній науці, як М.І. Богданович, М.Ф. Дубровін і О.М. Зайончковський, виступали після 60-х років XIX ст. В основному це були військові історики, що належали до царського офіцерства. І тому їх військово-теоретичне та військово-історичні роботи суворо ґрунтувалися на існуючих тоді поглядах уряду на історію воєн і військового мистецтва.

Історики ж радянського періоду , які будували свої дослідження на загальноприйнятих тоді в історичній науці принципах класової боротьби і виходили із тогочасної політичної кон'юнктури , робили акцент на нерозсудливій і загарбницькій політиці російського царизму , агресивні наміри якого у поєднанні із його ж фатальними помилками у зовнішній політиці , що і стало , на їх думку , однією із головних причин міжнародної кризи , що закономірно переросла у збройний конфлікт . У той же час , вони ніяк не заперечували , але й зауважували на менш агресивній політиці західних держав і викривали їх агресивну політику . Із таких дослідників слід виділити таких авторів , як Є.В.Тарле , фундаментальна праця якого «Кримська війна» стала помітною подією у продовженні вивчення цієї теми . Використавши величезний архівний та друкований матеріал , автор показав складний клубок міжнародних протиріч , що склався в Європі та Малій Азії до середини XIX століття . Наводячи докази агресивності планів західних держав та Росії на Близькому Сході , історик розглянув їхні економічні позиції у цьому районі , відзначаючи рішучу розбіжність інтересів , насамперед Великобританії із політикою Росії . У праці Тарле детально змальовано закулісну дипломатичну боротьбу ворогуючих сторін , з якої Англія та Франція вийшли переможцями . У той же самий час показано розбіжності і між цими державами також . Характерною рисою даної роботи є висновок про те , що Кримська війна являла собою лише дипломатичну , а ніяк не військову поразку Російської Імперії – теза щодо цього була піддана нищівній критиці після публікації дослідженні і нині ця оцінка набуває все більшої популярності у російській історіографії .

Також слід не обійти увагою і працю І.Бестужева «Кримська війна» . У ній яскраво показано роль дипломатій у даному історичному проміжку . Ведучи мову про зовнішньополітичні причини даної війни , то ця праця характеризується хоч у невеликій мірі , але ж тенденційністю , але в цілому достовірно змальовує складність тих економічних і дипломатичних зіткнень ,

які у роковий момент призвели до проходження сторонами кризи точки неповернення і закономірному їх переходу до активної фази бойових дій .

Ще одним цінним джерелом послужила робота В.М.Виноградова «Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны» . У цій роботі вперше в радянській історіографії представлено британську політику на Балканах від Віденського конгресу 1815 р. до Кримської війни 1853–1856 років . У ній переконливо доведено її експансіоністський, а не оборонний від російського царизму характер, проаналізовано російсько-англійські протиріччя, змальовані згубні для народів Південно-Східної Європи результати політики статус-кво з боку інших європейських держав , що означала спробу увічнити османський гніт, що тяжів над ними, а також роль інших європейських дипломатій у розвитку сюжету, що визначив перебіг подій , що призвели в кінцевому результаті до Кримської війни .

Сучасна російська історіографія не відрізняється виділенням великої уваги цьому історичному пласту і наявністю фундаментальних робіт на цю тему , про те відзначається дещо відновленням репутації російського царизму і фокусації на ролі зовнішньополітичних акцій західноєвропейських держав , які суттєво загострили і без того складний міжнародний фон і зробили війну ледь не єдиним способом вирішення накопичених суперечок .

Монументальна праця «Вторгнення до Криму» з історії Кримської війни, написана військовим істориком , мандрівником , політичним діячем та членом Палати общин А.Кінглеком . На основі використання англійських , французьких і російських джерел і викладення величезного фактичного матеріалу , він малює загальну і детальну картину всієї Кримської війни , у тому числі її причин , але ж ця робота має і недоліки – наприклад , доведені автором до абсурду успіхи англійської армії . Усі невдачі союзників Кінглек ставить у провину французам , до того ж до російської сторони ставиться співчутливо .

Р.Сетон-Уотсон докладно вивчив геополітичну складову британського імперіалізму, спираючись у своїх дослідженнях на широку джерельну базу, в яку була включена раніше не використовуване дипломатичне листування російського зовнішньополітичного відомства. Він детально проаналізував взаємодію інтересів британських політичних партій, зв'язок між внутрішньо- і зовнішньополітичним курсом Великобританії та здійснення імперських планів британської корони у Балканському регіоні та у Східній Європі. який ще наприкінці 1930-х рр. промовив: «Кримська війна стала самою непотрібною війною у сучасній історії Європи».

Робота американського історика Д.Голдфренка, яка базується на використаному ним величезному масиві архівних даних, виходячи з яких він доходить висновку, що зовнішньополітичні причини Кримської війни не обмежувалися одним лише Східним питанням, а також чітко показує, як внутрішні проблеми сторін сприяли розгортанню війни.

Російська імперська історіографія:

Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя: т. 1-3 / - Санкт-Петербург: тип. т-ва "Обществ. польза", 1900.

Жомили А. Г. Россия и Европа в эпоху Крымской войны. - СПб., 1878.

Зайончковский А. М. Восточная война 1853—1856. — СПб: Полигон, 2002.

Радянська історіографія:

Тарле Е. В. Крымская война. — М., 1950

Бестужев И.В. Крымская война. - М., 1956.

Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. М., 1985

Сучасна російська історіографія:

Бесов А. Г. О причинах и итогах Крымской войны 1853-1856 годов. // Восточный архив: Институт востоковедения РАН. – 2006. – №14-15. – 6 с.

Галушко Ю. А. Крымская война как вектор внешней политики Великобритании в середине XIX века. // Вестник МГЛУ. – 2015. – №26. – с. 51-65.

Белова Е. В. Национально-освободительная борьба балканских народов и Крымская война. // Вестник ВолГУ. – 2016. – №6. – с. 56-68.

Каптарь Д. Л. Крымская война: новые подходы к оценке итогов. // Вестник Финансового университета. – 2017. – №3. – С. 6-10.

Західна історіографія XIX-XX ст. :

Kinglake F.W. The Invasion in the Crimea, v. 1. London, 1863.

Seton-Watson R.W. Britain in Europe. Cambridge, 1937.

H.Temperley . England and the Near East . The Crimea . London , 1936.

D.Goldfrank . The Origines of the Crimean War . New York , 1994.

Trevor Royle. The Great Crimean War, 1854—1856. St. Martin's Press , 1999.

Мета і завдання дослідження

-відстежити якісну динаміку розвитку зовнішньої політики європейських держав напередодні Кримської війни ;

-з'ясувати сутність протиріч між основними гравцями на міжнародній арені та точки їх боротьби за свої інтереси і сфери впливу у Європі та Азії ;

-виявити безпосередні причини початку Кримської війни ;

Методологічна база

-Метод історичної антропології , що ставить до центру уваги діяльність окремих особистостей ;

-Структурно-функціональний метод , що полягає у розгляданні окремих структурних компонентів проблеми у структурному взаємозв'язку між собою , що дозволяє утворити структуру системи і , відповідно , комплексну картину досліджуваної теми ;

-Метод системного аналізу , що дозволяє за допомогою структурно-системного аналізу дослідити предмет як єдине ціле , що складається із взаємопов'язаних елементів і утворити комплексну , структуровану картину минулого , розкрити внутрішні механізми функціонування суспільних систем ;

Наукова новизна

Наукова новизна даної роботи визначається комплексним і порівняльним аналізом причин і протирічч політичного і економічного характеру , сукупності факторів , що зумовили початок Кримської війни .

Результати дослідження

Досягнуто поставлені завдання , виявлено різноманітні фактори , що зумовили характер взаємовідносин сторін напередодні конфлікту та стали безпосереднім спусковим гачком для початку повномасштабного збройного протистояння .

Східне питання

Східне питання являло собою одну із найскладніших і довготриваліших проблем у міжнародних відносинах у першій половині XIX ст. , яке визначало напрямок і характер розвитку міжнародного життя упродовж даного періоду . Його сутність , за великим рахунком , полягала у міжнародній боротьбі за колоніальний розподіл європейськими державами території Османської імперії . Поява самого такого поняття , як «Східне питання» , не має точного датування . Якщо користатися визначенням видатного російського історика С.М.Соловйова , то це питання «з'явилося в історії із тих пір , як європейська людина усвідомила різницю між Європою та Азією» , тоді як військово-політичне протистояння європейських країн і Османської держави він оцінював як «епізодний прояв глобального конфлікту між Європою та Азією» ¹³ . М.Н.Покровський та деякі інші його сучасники були схильні відносити виникнення даної проблеми до моменту «появи турків у Європі у середині XIX ст.» , а у більш вузькому сенсі – як питання щодо «турецького надбання , із Кючук-Куйнаджирського мирного договору 1774 р.» ¹⁴ . В англomовній історіографії традиційно пов'язують початок історії Східного питання із завершенням російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і із виникшим тоді ж османсько-єгипетським протистоянням , що досягло кульмінації у 30-ті рр. XIX ст. ¹⁵ . На думку авторів одного із фундаментальних досліджень даного питання «Східне питання у зовнішній політиці Росії» , його слід розглядати більш широко – як міжнародну проблему середини XVIII – початку XX ст. , виникнення якого сягає своїм корінням у часи послаблення військово-політичної могутності Османської

¹³ Соловьев С.М. Восточный вопрос // Соловьев С.М. Соч. СПб., 1882. С. 294

¹⁴ Покровский М.Н. Восточный вопрос // Большая Советская энциклопедия . М., 1929. Т. XII. С. 309, 321-322

¹⁵ Ailderson M.S. The Great power and the Near East. 1774-1923. New York, 1970. С. 9

імперії початком боротьби європейських держав за колоніальний розподіл її володінь¹⁶. Якщо ж вести мову про колоніальний розподіл, то не можна сказати, що інтереси експансії сусідніх великих держав носили ідентичний характер. Якщо ж політика Великобританії, як і всюди, носила виключно загарбницький і необмежений характер, то політика Російської Імперії визначалася міркуваннями крайньої необхідності: Петербург, в цілому, був зацікавлений у збереженні цілості Османської імперії, але у той же час був переконаний у її грядущому розпаді і через це дійсно розглядав можливості її розподілу разом із Великобританією, із якою хотів вступити в епоху союзу і взаєморозуміння, а не розпалювати і далі вогонь протистояння. Характерними є слова самого російського імператора Миколи I: «Я вже два рази міг оволодіти Константинополем і Туреччиною...», - говорив він графу М.М.Муравйову (Карському) на початку 1853 р., - «Які вигоди від завоювання Туреччини відбулися б для нашої матінки-Росії, тобто для губерній – Ярославської, Московської, Володимирської та інших? Мені і Польщі достатньо»¹⁷. Доволі показовим є вислів австрійського посла у Константинополі барон Прокеша-Остена, що після Кримської війни стверджував наступне: «Те, що по відношенню до Туреччини прийнято називати Східним питанням, є ніщо інше, як питання між Росією і рештою Європи»¹⁸.

¹⁶ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XV III — начало XX в. М., 1978. С. 4-5

¹⁷ Янковский Д. П. Личность императора Николая I и его эпоха. Варшава, 1897, с. 19

¹⁸ Россия и вселенская патриархия послѣ Крымской войны. 1856—1860 гг.. // «Вѣстникъ Европы». 1902, № 4 (апрель), стр. 579

Позиція Великобританії

Одним із ключових напрямків діяльності російської , британської і французької дипломатій середини ХІХ ст. було вирішення так званого «Східного питання» . Цей напрямок відігравав для Російської Імперії стратегічне значення , оскільки це було тісно пов'язано із забезпеченням безпеки південних кордонів , посиленням впливу на Балканах , Близькому та Середньому Сході , а також встановленням контролю над Босфорськими і Дарданелльськими протоками , економічне і військово-стратегічне значення яких було неможливо переоцінити . Таким же самим чином , це питання було і у фокусі уваги британської дипломатії , що переслідувала цілі забезпечення політичного контролю над колоніями і спрямовувала величезну долю своїх зусиль на створення опорних пунктів на шляху з метрополії на Схід . Це зумовило зіткнення інтересів Росії і Великобританії на Балканах і на Близькому Сході .

У деякому сенсі Східне питання було скоріше «західними» , оскільки йшла мова про вирішення протиріч , ініціаторами розгортання яких як раз-таки виступили саме західні держави і що використовували ті питання , географічний центр яких знаходився на Сході , у своїх власних інтересах . Парадоксальне становище полягало у тому , що навіть завзяті вороги Османської імперії були вимушені піклуватися про її благополуччя . Східна політика західних країн зводилася до того , щоб скоріше одне одного посилити свій вплив на константинопольський кабінет «у сповіданні майбутніх благ» ¹⁹.

У даний період відбулися суттєві зміни у системі міжнародних відносин . Священний союз , що , у свою чергу , виник у зв'язку із грецьким повстанням

¹⁹ Шкловский А. Очерк современного политического состояния Турции. Елизаветград, 1893. , с.9

, фактично припинив своє існування . І хоча російська монархія продовжувала свій курс на партнерство із двома європейськими абсолютистськими державами – Австрією і Пруссією , цей союз вже не відрізнявся тією стійкістю і надійністю , що мала місце раніше . Необхідність співпраці цих країн також була зумовлена тим зближенням , що відбувалося у цей же період між Великобританією і Францією .

Це зближення почалось у 1830 р. , коли у результаті Липневої революції різко загострилися російсько-французькі відносини . Віднині вони опинилися у стані ворогів . Цією ситуацію швидко скористалася Англія , що стала використовувати свої дипломатичні зусилля у напрямку зближення із Францією . В цілому , їх об'єднували спільний політичний устрій та загальні інтереси у Європі та на Близькому Сході . Таким чином , напочатку 1830-х рр. склався так званий «союз морських держав» , Англії і Франції , що також у подальшому ввійшов в історію дипломатії під назвою першої «сердцевої згоди» . Він , у свою чергу , мав за мету протистояння союзу так званих «північних дворів» - Росії , Австрії і Прусії .

Це не скасовувало того факту , що між країнами , що входили до цих об'єднань , існували об'єктивні протиріччя , зокрема між Англією і Францією , які у першу чергу переслідували свої власні інтереси , і це давало російській дипломатії надію на укладення згоди із Великобританією . Але ці надії були абсолютно безпідставні , оскільки протиріччя між Росією і Великобританією носили виключно непримирний характер , особливо у Східному питанні . Даний факт не усвідомлювали у достатній мірі у Петербурзі і усвідомлювали у повній – в Лондоні . Це було зумовлено , у першу чергу , активизацією поширення британської торгівлі на Близькому сході , що прагнула , як і всюди , встановити свою монополію , у другу – занепокоєнням британського уряду за долю своєї найбагатшої колонії – Індії – у зв'язку із стрімко розвивавшоюся експансією Російської Імперії на просторах Кавказу і Середньої Азії . За безпосередньої підтримки британського уряду у

британській пресі розгорнулася потужна і агресивна русофобська кампанія , спрямована на розпал істерії у суспільстві щодо так званої «російської загрози» , що ніби-то нависала над британськими володіннями . Головним архітектором даної політики , як на поприщі дипломатії , так і в інформаційному просторі , став лорд Пальмерстон , що здобув у листопаді 1830 р. посаду міністра зовнішніх справ Британської імперії . Протягом своєї багатодесятилітньої активної політичної діяльності і займання численних відповідальних посад на самій верхівці британської політичної сходинок він прямо визначав або опосередковано впливав на формування зовнішньої політики Великобританії , що була , перш за все , підпорядкована принципу протистояння російським інтересам і будь-яких куточках світу .

5 лютого 1830 р. , ще перебуваючи в опозиції , Пальмерстон у своєму виступі у Палаті общин вперше висловив своє бачення британської політики у Східному питанні . Він піддав нищівній критиці діяльність торійського уряду , розкритикував його за надзвичайну пасивність і зазначив , що «російсько-турецька війна (1828-1829 рр. , що закінчилася вигідним для Російської Імперії Андрианопольським договором) завершилася незадовільно для нашого уряду» ²⁰ . На думку Пальмерстона , торійський уряд мав у будь-який спосіб вимусити Османську імперію на вступати у військовий конфлікт із Росією , у якому він був приречений на поразку . У результаті поразки , продовжував він , відтепер Англія має справу із загрозою появи російських військ у Туреччині і «розширення російського кордону у цьому напрямку» ²¹ . Таким чином , вже у цьому часовому відрізку ми бачимо цілковиту підпорядкованість цієї особи , що зіграє визначну роль у розгортанні передумов Кримської війни , виключно інтересам Британської імперії і розціненням інших гравців на міжнародній арені у якості інструментів

²⁰ Opinions and Policy of the Right Honourable Viscount Palmerston. L., 1852. P. 132

²¹ Ibid. P. 131

досягнення її мети . І ніякі обставини не могли змінити його ставлення до Російської Імперії як незмінного і непримирного ворога у всіх відношеннях .

І вже на початку своєї діяльності на посаді голови британської дипломатії Пальмерстон став активно виявляти відкрито антиросійську спрямованість своєї політики . Вже у 1832 р. російський посол у Парижі Поццо ді Борго , що не приховував своєї антипатії до Пальмерстона , писав : «Він не зупиняється ні перед будь-якими засобами : нехай криві і звивисті , умовчання , замикання – усе це він вважає придатним . Росію він вважав головним гальмом для здійснення своїх руйнівних і безрозсудних проєктів ²² . Інший відомий російський дипломат барон Бруннов у своїх лекціях з зовнішньої політики , що були прочитані ним у 1838 р. молодому великому князю Олександрю Миколайовичу (майбутньому цареві Олександрю II) , наступним чином сформулював одну із причин англо-російського протистояння : «Лондонський кабінет вважає Росію найбільш небезпечним противником підтримуваних Англією конституційних принципів . Особливо лорд Пальмерстон усюди шукає слідів нашого ворожого йому впливу» ²³ .

Достойна уваги оцінка стан російсько-британських відносин у ці роки належить видатному досліднику історії російської дипломатії С.С.Татищеву , що писав : «У десятилітнє управління зовнішніми справами Великобританії лорда Пальмерстона (1830 – 1840 рр.) політика лондонського кабінету прийняла рішуче ворожий для нас оборот . Принципи , що нею керували , були прямо протилежні тим , що засвоїв російський двір із часів Віденського конгресу ... Вступивши у тісний союз із Францією Орлеанів , Англія явилася більше того і безпосереднім супротивником Росії у Польщі , на Босфорі , за Кавказом . Англійське золото щедрою рукою розповсюджувалося ворогам Росії всякого роду , польським революційним вихідцям і бунтівним

²² Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами. Т. 11. Трактаты с Англией. 1801—1831. СПб., 1895. , с.458

²³ Зайончковский А. М. Восточная война 1853—1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. Приложения. Т. 1. СПб., 1908. С. 98

кавказьким горцям . У всіх політичних питаннях на Сході і Заході Росія завжди зустрічала злобний і упорний супротив і протидію англійців ²⁴ .

Англо-російське протистояння на Близькому Сході пояснювалося також і стрімко зростаючими економічними і торгівельними протиріччями . У 1830-ті рр. швидко розвивається просування Росії на ринки її південних сусідів , зокрема Османської імперії і Персії . І хоча російські купці ще не були здатні мати справу із турками на одному рівні з їх британськими колегами (наприклад , британський експорт бавовняних виробів у Туреччину перевищував російський у 43 рази) , торгівельна війна між двома великими державами вже входила в активну стадію . Росія ще не була спроможною витіснити Великобританію з турецьких ринків , але вже прагнула протистояти британській торговій монополії у регіоні ²⁵ .

Погіршення англо-російських відносин супроводжувалося відповідною інформаційною кампанією у британській пресі . Якісні зміни у стосунках між двома державами знайшли відбиток у зміні інформаційного фону . Що примітно , ця кампанія відбувалася в односторонньому порядку , у Великобританії , що є зайвим свідченням того , хто ж був ініціатором загострення відносин і був інтересантом розпалювання конфлікту . Газети і журнали активно роздували русофобські настрої в англійському суспільстві і активно пропагували ідею «російської загрози» для британської Індії . Лорд Пальмерстон чітко усвідомлював цінність суспільної підтримки своєї політики і приймав активну участь у формуванні суспільної думки ²⁶ . Він мав тісні зв'язки із редакціями таких великих видань , як «Глоуб» , «Курір» , «Обсервер» і тд. і тп. , іноді навіть писав для них передовиці і замовляв необхідні йому статті відповідного змісту . У той час були характерними такі його висловлювання : «Великий ворог Англії – Росія : це витікає не з

²⁴ Татищев С. С. Император Николай и иностранные дворы. СПб., 1889. С. 4

²⁵ Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 — начале 40-х годов XIX в. М., 1975. С. 14—15

²⁶ Hayes P. The Nineteenth Century 1814—1880. N.-Y., 1975. P. 103

особистих почуттів , а з того , що її наміри і цілі несумісні з нашими інтересами і безпекою» ²⁷ . Або : «Росія є єдиною країною , з якою ми вірогідно посваримося по-дійсному» ²⁸ . Безпідставність і бескомпромісність британської суспільної думки у ті роки описує Бруннов у своїх лекціях : «Англійська суспільна думка звинувачує наш уряду у честолюбних і завоювницьких видах по відношенню до Леванту . Воно підозрює належність у нас , з одного боку , намірів щодо завоювання Константинополя , з іншого – зазіхань на безпеку британських володінь в Індії . Цей подвійний страх надзвичайно володіє усіма думками , навіть найбільш просвіщених і помірних людей в Англії» ²⁹ .

Пальмерстон був безумовним прихильником проведення політики *status quo* у Східному питанні , тобто його політика була спрямована на утримання цілісного вигляду Османської імперії , величезна територія якою була привабливою здобиччю для британської торгівлі , що бачила у ній бездонний ринок збуту своїх товарів . З іншого боку , це не заважало йому визнавати вірогідну приреченість цієї держави : «Факт заключається в тому , що Туреччина стрімко розвалюється на шматки» ³⁰ . Варто привести характерну оцінку діям британської дипломатії у цьому вимірі , що дали К.Маркс і Ф.Енгельс в одній із своїх статей : «Зберегти у Туреччині *status quo* ! З подібним же успіхом можна було б спробувати припинити на певній стадії гниття останків померлого коня і попередити його повне розкладання» ³¹ .

Однак Пальмерстон бачив в Османській імперії надто корисного «охоронця» чорноморських протоків і буферну зону проти російського впливу на Близькому Сході . «Ми підтримуємо Туреччину для себе і наших

²⁷ Международные отношения на Балканах. 1830—1856. М., 1990. С. 14

²⁸ Bulwer H. L. The Life of Henry John Temple, viscount Palmerston. Vol. 1. Leipzig, 1871. P. 75 ; Seton- Watson R. W. Britain in Europe. L., 1937. P. 178

²⁹ Зайончковский А. М. Восточная война ... С. 98

³⁰ Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston 1830— 1841. Britain, the Liberal Movement and Eastern Question. Vol. 2. N.-Y., 1969. P. 842

³¹ Маркс К., Энгельс Ф. Британская политика. — Тур- ция // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 9. С. 5

інтересів», - відкрито заявляв він ³². Ще більш показовим є інше його висловлювання : «Я не похитнусь визнати , наскільки є великим значення для інтересів Англії і підтримання миру в Європі збереження у якості незалежної держави територій і провінцій , що складають Османську імперію . Якщо російське завоювання приведе до християнізації і цивілізації мешканців цієї країни , ці переваги – а немає людини , здатної оцінити їх вище , - переважаються наслідками , які потягне за собою розчленування Османської імперії» ³³. І врешті решт , у своєму листі до брата у березні 1833 р. Пальмерстон писав , що Великобританія розглядає турків як «кращих хозяїв шляху в Індію» і що через це «ми повинні допомогти султану в організації його армії , флоту і фінансів» ³⁴.

Серйозна небезпека британському курсу статус-кво виникла у 1832 р. у зв'язку із загостренням турецько-єгипетського конфлікту . Єгипетський паша Мухаммед Алі , що був васалом турецького султана Махмуда II , підняв зброю проти нього . Останній звернувся за допомогою до Великобританії як до свого покровителя . Пальмерстон більше схилився до сторони Туреччини у конфлікті . У своєму листі лорду Гранвіллу у Парижі він писав : «Я ненавиджу Мухаммеда Алі , якого я вважаю ледь кращим неосвіченого варвара , який своєю спритністю і природною кмітливістю досяг успіху у повстанні ... Я розглядаю його хвалену цивілізацію Єгипту як справжній обман , і я впевнений , що він великий тиран і пригнічувач» ³⁵. Але ж не дивлячись на це британська дипломатія все ж таки не поспішала з остаточною відповіддю і обмежувалася не маючими практичного значення співчуттями і розмитими обіцянками . Один із найвідоміших дослідників історії Кримської війни Є.В.Тарле так писав про тодішню ситуацію : «Англійський статс-секретар з іноземних справ Пальмерстон дуже співчуває

³² Герцог Аргайльський. Ответственность Англии в Восточном вопросе. Факты и воспоминания за сорок лет. СПб., 1908. С. 29

³³ Opinions and Policy... P. 246; Seton-Watson R. W. Britain in Europe ... P. 175

³⁴ Seton-Watson R. W. Britain in Europe ... P. 178

³⁵ Chamberlain M. E. British Foreign Policy in the Age of Palmerston. L., 1980. P. 41

султану , обіцяє – щоправда , якось невизначено і при цьому вимовляючи необхідні слова в усних бесідах по-англійськи і направдяючи Порті такі ж невизначені ноти , написані по-французьки , - і рівно ніякої допомоги турки від нього не бачать , і ні з його англійських слів , ні з його французьких нот не можуть навіть уловити , чого йому , власне , хочеться»³⁶ .

Однак турецький султан перебував у критичній ситуації і негайно потребував не моральної , а реальної матеріальної і військової допомоги . Така допомога негайно була надана Російською Імперією . 3 лютого 1833 р. , переконавшись у бескорисності західних обіцянок , Махмуд II звернувся до російського царя із офіційним проханням про надання військової допомоги . Росія із повною готовністю дала позитивну відповідь . Вже наприкінці лютого російський флот під командуванням контр-адмірала Лазарєва у складі чотирьох лінійних кораблів і п'яти фрегатів відбув з Севастополя і досяг Босфорських протоків , і висадив на його берегу два піхотних полки , козаку кінницю і декілька артилерійських батарей . До початку квітня в цілому тут було зосереджено 20 кораблів і близько 10 тисяч солдат піхоти³⁷ .

Демонстрація сили дала очікуваний результат . Наступ єгипетських військ було припинено . Вже у травні між Туреччиною і Єгиптом було підписано перемир'я , згідно до якого султан погоджувався на значні уступки своєму колишньому васалу – останній отримував у наслідне володіння Єгипет , Сирію і Адану , але був вимушений вивести свої війська з інших захоплених територій . Турецько-єгипетський конфлікт було тимчасово врегульовано .

Неочікуване посилення російського впливу у регіоні , як наслідок силової акції ескадри Лазарєва у Босфорі із санкції Миколи I , одразу викликало обурення у Лондоні . Пальмерстон заявив австрійському повіреному у справах у Лондоні Нейману : «Ми ніколи не дозволимо , щоб Росія здійснила свій протекторат над Туреччиною»³⁸ . Однак у своєму посланні до

³⁶ Тарле Е. В. Крымская война // Тарле Е. В. Соч.: В 12 т. Т. 8. Ч. 1. М., 1959. С. 84—85

³⁷ Виноградов В. Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. М., 1985. С. 151

³⁸ Киняпина Н. С. Внешняя политика России в первой половине XIX в. М., 1963. С. 179

російського посла Х.А.Лівена Пальмерстон обмежився більш дипломатичними виразами , і зазначив , що його уряд «належним чином» оцінив мотиви , що були і основі дій російської сторони . У відповідному листі віце-канцлера К.В.Нессельроде значилося : По мірі того , як могутність Османської імперії послабляється в Азії , зменшуються і можливості її супротиву у Європі . Цей факт , безумовно , грав би на руку Росії , якщо б вона мала таємні наміри завоювань і прирощень , сьогодні це викликає почуття відвертого сожаління у імператорського уряду , що проводить мирлюбну і охоронну політику» . Очевидно , що у Петербурзі не було багато бажаючих дійти відкритого збройного протистояння із з європейськими державами , але у той же час і не були проти скористатися потенційною вигодою із можливого подальшого сценарію розвитку ситуації .

Блискучою перемогою російської дипломатії стало укладення між Російською Імперією і Османською Імперією Ункяр-Іскелесійського договору , що давав турецькому султану гарантії російської військової допомоги у випадку нової подібної ситуації , Росія ж , у свою чергу , отримувала дуже вигідний для себе режим чорноморських протоків . Цей договір надавав Росії надійні гарантії безпеки і південних кордонів і посилював її позиції у регіону в цілому ³⁹ .

Укладений договір означав дипломатичну перемогу Росії у тому ж ступені , у якому означав і поразку Великобританії і особисто лорда Пальмерстона . 28 жовтня 1833 р. спільний протест Великобританії і Франції було відправлено до Петербургу . Нота протесту була витримана у різких тонах . У ній велася мова про право обох країн у випадку військового втручання Росії на турецькій території , «слідувати образу дій , викликаному обставинами, так , якби досягнутої домовленості не існувало» ⁴⁰ . Тут ми бачимо , як раз-таки , пряме і грубе втручання третіх сторін і двосторонні стосунки інших

³⁹ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVII — начало XX в. М., 1978. С. 101

⁴⁰ Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston ... Vol. 2. P. 820

держав , що не мали ніяких юридичних підстав , і до цього ж – не бажання рахуватися із принципами міжнародного права , оскільки тут йде пряма мова про ігнорування дії договорів , укладених між іншими країнами . Це стало черговою блискавкою агресивної політики західних держав у регіоні , що врешті і решт і призвело до Кримської війни . За наказом Миколи I російські дипломати склали відповідну ноту , у якій велася мова про те , що якщо Туреччина для свого захисту звернеться до Російської Імперії за захистом на основі Ункяр-Іскелесійського договору , то «Росія буде діяти так , якби отриманої нею ноти не існувало» ⁴¹ .

Але ж у подальшому Пальмерстон , що був «кращим метеорологічним снарядом в Англії , що показував дуже вірно стан температури середніх прошарків» ⁴² , приклав максимальні зусилля , аби відігратися за поразу у цій битві і , за результатами свого активного втручання у другий турецько-єгипетський конфлікт (1838-1841 рр.) , все ж таки досяг відміни даного договору і залучив Туреччину до британської сфери впливу .

Британський дипломат став активно діяти на східному напрямку , аби нівелювати досягнення російської дипломатії і привернути на свій бік турецьку державу . У бесідах з турецьким послом Мустафою Решидом пашою Пальмерстон підкреслено назвав Мухаммеда Алі губернатором Єгипту і спокушав Порту перспективою повернення Сирії . З іншого боку , перебування в Англії переконувало Решида (що у подальшому став великим турецьким реформатором) у британській могутності , багатстві , його полонив конституційний лад країни , він перетворився на переконаного англофіла ⁴³ . Пальмерстон наполегливо пропонував султану послуги британських військових радників . І якщо протягом деякого часу такого роду пропозиції отримували відмову і робився акцент турецькою стороною на

⁴¹ Татищев С. С. Внешняя политика императора Николая I. СПб., 1887. С. 382

⁴² Герцен А. И. Былое и думы. Ч. 6 // Герцен А.И. Соч.: В 9 т. Т. 6. М., 1957. С. 101.

⁴³ Дулина Н.А. Изменения в турецкой дипломатии в 30-е годы XIX в. - Тюркологический сборник. М., 1975 , с. 70 ; Goldfrank D. The Origins of the Crimean War. London - New York, 1994, p. 44.

визнанні власних традиції і самобутнього шляху розвитку , то у певний момент Туреччина піддалася спокусі і відмовилася від свого традиційного ісламського ізоляціонізму і небажання ставити свої правовірні війська під початок гяурів . Російська Імперія не витримувала конкуренцію із своїм британським супротивником , що спирався на безмежні тоді економічні та фінансові ресурси , морську міць , наявність великого ринку для товарів з Леванту , спокусливі для турецьких реформаторів конституційні порядки . Російська дипломатія металася у пошуках виходу із скрутного становища . Вона не допустила жодного серйозного провалу і навіть упущення . Але ж вона не була здатна змінити становище своєї країни в інших вимірах і вимушена була виходити із положення держави постфактум і представляти те , що було у неї за спиною – те , що у турецьких очах не могло виглядати привабливим у порівнянні з останніми і видатними досягненнями британських покровителів . Адже протистояли держави різних вагових категорій - феодальної та капіталістичної . Росія не могла запропонувати ні товарів , ні ідей , від відсталого феодально-кріпосного ладу . Отже , Туреччина стрімко вислизала із зони російського впливу . Точкою неповернення у справі орієнтації турецької держави у геополітичній грі став 1838 р. . Відбулося підписання англо-турецької торгової конвенції , згідно до якої фіксувалося збереження всіх колишніх привілеїв іноземних купців , включаючи консульську юрисдикцію , яка встановила 5% митний тариф на ввезені товари , у той час як вивезення з Туреччини оподатковувалося 12% збором . Османська Імперія брала на себе обов'язки скасувати монополію на закупівлю продовольства та сировини , що здійснювалася державою за заниженими цінами , що наносило сильний удар по сільському господарству . Але і промисловість втрачала перспективу розвитку , оскільки віднині була придушена хвилею британських товарів . Укладений договір носив яскраво виражений нерівноправний характер , оскільки зобов'язання накладалися лише на Порту , і самі умови договору фактично перетворювали Туреччину

на сировинну колонію Британської Імперії⁴⁴. Султан Махмуд не відразу відважився на підписання документа, і його остаточне рішення було зумовлено міркуваннями не глибинно-реформаторського, а кон'юнктурно-політичного характеру, і виходили з пристрасного бажання розтрошити ненависного Мухаммеда Алі Єгипетського, спираючись на британську підтримку. Самодержавство виявилось неспроможним опиратися переходу Туреччини під британське крило. Затверджуючи зближення із турецькими союзниками, Великобританія направила до гирла Дарданелл ескадру з 11 кораблів, відбулися їх спільні маневри з османським флотом.

У той же час у вересні-жовтні 1838 р. Чорноморський флот постійно патрулював біля берегів Малої Азії. Таким чином, взаємні погрозові дії з обох сторін стали характерним свідченням погіршення їх стосунків та остаточного відходу Османської Імперії від орієнтацію на Російську Імперію.

В цілому, російське самодержав'я у 1840-ві рр. перейшло у своїй зовнішній політиці у близькосхідному регіоні у режим глухої оборони – аби зберегти те, що за ним залишалося в Османській імперії і в першу чергу у її балканських володіннях. Як врешті решт виявилось, для союзників високої порти протоки були не настільки вже і закриті. Після придушення у 1849 р. угорської революції Микола I приєднався до австрійських вимог до Туреччини щодо видачі нею борців, що втекли у межі Османської імперії, серед яких було чимало росіян і поляків. Отримавши відмову, цар не став і далі гнути свою лінію. Але ж голова Форін офісу Пальмерстон вирішив скористатися випадком і у зайвий раз продемонструвати силу і вплив. 7 жовтня 1849 р. він направив своєму послу в Стамбулі Ч.Стретфорду вказівку: «У передбаченні здатних відбутися випадковостей уряд Її Величності вважає необхідним запропонувати, щоб британська і французька морська ескадри відплили до Дарданелл на 20 миль і були готові направитися до

⁴⁴ Дулина Н.А. Англо-турецкий договор 1838 г. - Народы Азии и Африки, 1970, № 3, с.70-74

Константинополя»⁴⁵. І цей наказ було негайно виконано адміралом Ч.Паркером . Російський цар був настільки обурений такою приголомшливою акцією , що не став ставити на полях написаної «розовою водицею» ноти канцлера Нессельроде традиційне «Бути по-сьому» і наказав дати відсіч Пальмерстону , що було поручено Ф.І.Бруннову . У відповідь на протест Пальмерстон став грати у ігри з географією і стверджував , що Дарданели починаються не у впадіння у Середземне море , а у самому вузькому місці протоки . На що отримав заперечення російського посла : «На що має право адмірал Паркер , на те має право і адмірал Лазарєв . Якщо перший може вийти у Дарданельські протоки , то останній може пройти через Босфор» . Це дало результат і британська сторона не стала йти на ескалацію конфлікту , оскільки ще не склалися усі необхідні для цього умови . Одразу ж після цього британський флот покинув Дарданелли⁴⁶ . Цей епізод служить доволі яскравим показником суті британської політики взагалі та природи російсько-британських відносин зокрема , в особливості у даний період , і ті принципи , що лежали в основі саме такого ходу розвитку подій і що найшли відображення у цьому епізоді , і вони були продовжені у подальшому і склали сукупність факторів , що зумовили початок Кримської війни .

Як писав С.С.Татищев : «Наприкінці сорокових – на початку п'ятдесятих років Англія зайняла у Константинополі те положення , отримала той вплив , значення і переважання , які височайшою волею імператора Миколи були вказані як ціль російським дипломатам . Власне наше дипломатичне положення на Босфорі було зведено до нуля»⁴⁷ . Сам же цар-імператор із досадою писав про «стан жалюгідності , у який приведена Османська імперія англо-французькою могутністю» . Останньою соломинкою для утримання своїх позицій на Балканах російською державою були її особливі відносини

⁴⁵ Temperley H. England and the Near East. The Crimea. London, 1936. , p.264-265

⁴⁶ Мартенс Г.И. Собрание трактатов и договоров , заключённых Россией с иностранными державами . СПб., 1998 . Т.12 , с.258

⁴⁷ Татищев С.С. Внешняя политика императора Николая Первого . СПб., 1887 . с.626

із православним населенням , права на покровительство над яким були закріплені у російсько-турецьких договорах .

Головним інтересантом масштабної війни була Великобританія ⁴⁸ . Саме у витіснення Російської Імперії з Кавказу і його перетворення на британську сферу впливу англійська «партія війни» бачила свою головну мету ⁴⁹ . Лорд Пальмерстон відкрито вказував , що Англія у своїй підтримці Османської імперії керується виключно міркуваннями «власних справ і в ім'я власних інтересів» ⁵⁰ . Пальмерстон навіть висунув новий проект переформатування Східної Європи : Аландські острова і Фінляндію віддати Швеції , відновити Польське королівство , відібрати у Росії Крим і Грузію і віддати їх Османській імперії ⁵¹ . Більше того , в інтересах Великобританії було вітторгнення від Росії території Кубані і Тереку , британські дипломати обіцяли польським емігрантам у випадку їх участі у війні сприяти відтворенні польської держави , Мухаммеду Аміну ж обіцяли незалежну Адигею , Шамілю – титул кавказького короля , турецькому султану – вже в котрий раз гарантували цілісність його володінь ⁵² . І хоча це мало місце дещо пізніше етапу , що передував Кримській війні , вже тоді , коли вона вже була у самому розпалі , це є додатковим штрихом до тієї картини , з якої сітко випливають істинні мотиви британської політики , що у переслідуванні своїй головної мети – максимального послаблення Російської Імперії – використовувала інших гравців , у першу чергу , Туреччину , лише у якості прикриття своїх істинних мотивів і інструментів досягнення власної мети .

Не приховувала істинних намірів свого уряду і британська преса .
«Однією лише об'явою війни , без усіляких військових дій Туреччина , -

⁴⁸ Чихачев П.А. Великие державы и Восточный вопрос. М., 1970. , с.49

⁴⁹ Schroeder P.W. Austria, Great Britain and the Crimean War. London, 1972. , p.49

⁵⁰ Касумов А.Х. Северо-Западный Кавказ в русско-турецких войнах и международные отношения XIX в. / Рост. ун-т. Ростов н/Д., 1989. , с.130

⁵¹ Bourne K. The Foreign Policy of Victorian England. Oxford, 1970. 531 p.98

⁵² Gueddella Ph. Palmerston. London, 1950, p. 315 ; The Later Correspondence of Lord John Russell / edited by G.P. Gooch.. — London: Longmans, Green, 1925. — Vol. 2: 1840-1878. — P. 160. ; Муравьев Н.Н. Война за Кавказ в 1855 г.: В 2 т. / Под ред. Н.Н. Муравьева. СПб.: Тип. А.Н. Демидова, 1877. Т. II. , с.372

писала укрквартівська газета «The Free Press» , - може на декілька років викреслити Росію із списку націй , оскільки стан війни надає Туреччині панування над Росією (завдяки закриттю протоків) , а вільне вивезення хліба із Туреччини до Європи і Америки призведе до розорення Росії . Настав час нанести цій державі , що є джерелом зла і причиною зіткнень , удар там , де вона є вразливою . Вже слід вдарити і вдарити так , щоб її знищити» ⁵³ . Британська преса розгорнула повномасштабну кампанію із метою звеличення французького імператора Наполеона III , якого ще нещодавно змальовувала , як імператора в оточенні «паразитів , звідників і повій» , турецьке ж керівництво стало активно удостоюватися нескінчених почестей за те , що воно встало на шлях «прогресивних реформ» і «цивілізаційних перетворень» . Британську публіку стали настільки агресивно годувати антиросійськими публікаціями , що , за словами Р.Кобдена , що стояв на позиціях необхідності мирного врегулювання конфлікту , виступати перед нею було все одно що перед «зграєю шалених собак» ⁵⁴ .

Інтереси британської політики у її протистоянні із Російською Імперією також визначалися її невдоволенням російською експансією на Кавказі . Включення Кавказу до складу Російської Імперії непокоїло англійців , в інтересах яких було збереження впливу підконтрольної їм Османської імперії на територіях Кавказу , оскільки це входило до британських планів колоніальної експансії ⁵⁵ . У Лондоні навіть було розроблено проект держави Черкесія під спільним англо-османським протекторатом . І англійська , і французька преса багато писала про роль горців у боротьбі із Росією і зацікавленістю західних держав в участі у цій боротьбі . Наприклад , мали місце наступні формулювання : «Кавказ – це вавилонська вежа фанатизму , для видалення росіян із Кавказу необхідно західним цивілізаторам подати

⁵³ Тарле Е. Крымская война. М.: Л., 1950. , с.430

⁵⁴ Kinglake F. W. The Invasion in the Crimea, v. 2. — Edinburgh and London: William Blackwood and Sons , 1863. — Р. 74

⁵⁵ Ибрагимбейли Х.М. Кавказ в Крымской войне 1853–1856 гг. и международные отношения. М.: Наука, 1971. , с.19

руку допомоги кавказькому пророку і , підпорядкувавши весь Кавказ Туреччині , поставити над ними валія – султанського намісниці в обличчі Шаміля»⁵⁶. Активна протидія поширенню російського впливу на Кавказі з боку Великобританії взяла свій початок ще від укладання Адріанопольського миру , що став важливою межею у формуванні англо-російських протиріч . Після підписання договору британський уряд відправив до Петербургу ноту протесту , у якій велася мова про те , що поширення російських кордонів на Кавказі «порушує європейську рівновагу»⁵⁷ . І знову ж таки , черговий приклад втручання у двосторонні відносини інших держав і спроба безпідставно переглянути результати чужих взаємодій . У відповідь віцеканцлер К.Ніссельроде зауважив своїм опонентам , що «прирощуванням своїх володінь в Азії , Росія нічим не порушила основних принципів європейського права , оскільки гарантія територіального «status quo» Європи ніколи не розповсюджувалася на Азію , що доводиться завоюваннями англійців в Ост-Індії , проти яких ми ніколи не протидіяли»⁵⁸ . Не дивлячись на це , Великобританія продовжувала стояти на своїх позиціях і у подальшому ніколи не визнавала умов Адріанопольського миру про перехід до Росії Чорноморського узбережжя Кавказу . Із цього приводу лорд Пальмерстон відкрито промовив , що для Англії «далеко не обов'язковим і не маючим ніякого значення є відмова Туреччини від їх прав на Кавказьке узбережжя»⁵⁹ .

Слід зауважити , що тривала боротьба Великобританії з провідною державою Європи – Російською Імперією , закономірним чином продовжувала традиційну британську політику , що була спрямована на максимальне послаблення супротивника в усіх відношеннях і , бажано , чужими руками . Необхідно було у будь-який спосіб послабити у військовому , економічному і політичному відношенні самого слабого

⁵⁶ Шаміль в Париже и Шаміль поближе // Кавказ. 1854. № 95

⁵⁷ Annuaire des Mondes Histoire Generale des Divezs-Etats. P., 1848. P. 37

⁵⁸ Татищев С.С. Внешняя политика Николая I. СПб., 1887. С. 204

⁵⁹ Тарле Е.В. Крымская война. М.; Л., 1950. Т. I. С. 94

конкурента (як це вже було здійснено із Голландією , Іспанією і Францією) , нині на черзі опинилася Росія . Досягти необхідного результату можна було лише шляхом широкомасштабної війни . Але ж необхідно були знайти ті самі чужі руки , якими можна було б скористатися у справі придушення свого конкурента . Австро-Угорщина мало підходила на цю роль , оскільки на той момент ще не ослабли її стосунки із Петербургом через зобов'язаність йому за допомогу у придушенні революції , між Прусією і Росією також не було достатніх протиріч , або розпалити між ними вогонь ворожнечі , Польщі вже не було на карті Європи як незалежної держави і взагалі як суб'єкта міжнародної політики , Швеція давно і остаточно позбавилася свого колишнього статусу могутньої військової держави . Залишалися лише Франція і Туреччина , за участі яких у подальшому і розроблялася багатохорова комбінація по залученню Російської Імперії у розпалювану війну .

І як раз у цей момент з ініціативи Франції різко постало релігійне питання з приводу питання про Святі місця . Напочатку у Лондоні поставилися до цього спокійно і навіть погоджувалися , що наступальною стороною у цій справі виступає Франція . Але ж там дуже швидко збагнули , що це є дуже доречною і вчасною можливістю розпалити вогонь конфлікту і перевести його на якісно новий рівень – рівень збройного протистояння , за результатами якого можна було б вирішити усі протиріччя , що накопичилися . Але ж зробити це відкрито і одразу Великобританія не могла – «володарка морів» не була спроможна до цього через відсутність у неї необхідної для цього сухопутної армії . Континентальні війни Великобританія вела і вигравала руками союзників , нині у її розпорядженні не було таких , окрім Франції , спільних інтересів з якою ще не було достатньо для того , щоб скласти повноцінний альянс . Стійкість же російських позицій у Європі також доповнювалася тим , що у нього не було ніяких претензій до інших країн . І у цей момент союзник в обличчі

новоявленого імператора Луї Бонапарта , що прагнув взяти реванш за поразку свого дядьки , сам йшов у наступ . Питання поставало перед Лондоном наступним чином : або продовжувати і далі курс на повільне , але вірне витіснення Росії з її позицій у регіоні , або скористатися ситуацією і шляхом потужного спільного удару із іншими європейськими країнами (британська дипломатія ще не залишала надій залучити на свій бік Австрію) легальним чином нанести поразку своєму конкуренту і позбавити його всіх переваг , не витрачаючи марно час на тривале очікування із негарантованим результатом . Логічним продовженням цієї політики стало остаточна перемога у Лондоні табору «ястребів» на чолі із Ф.Д.Пальмерстоном ⁶⁰.

Імператор здійснив фатальну помилку в оцінці намірів британського уряду і не усвідовлював усього значення антиросійського налаштування суспільної думки у Великобританії ⁶¹ . Не будучи у курсі цього , перебуваючи у стані політичної сліпоти , Микола I у січні 1853 р. провів свої злополучні бесіди із британським послом сером Д.Гамільтоном Сеймуром і детально виклав йому свої плани щодо розподілу сфер впливу Османської імперії , що , на його думку , мала б найближчим часом розпастися в силу внутрішніх причин . Саме це у подальшому у було представлено європейському суспільству як доказ одвічної експансіоністської політики російського ведмідя . Микола I , що все ще сподівався на утворення незалежних від Туреччини держав , підкреслював : «... усі християнські області Туреччини за необхідності стануть незалежними християнськими державами і як такі повернуться у сім'ю християнських країн у Європі ...» ⁶² . Як бачимо , тут не йде мова про власні власні територіальні придбання , лише про утворення дружніх до російської сторони державних утворень , які , щоправда , мали , на думку російського царя , опинитися у його сфері впливу . Сам імператор

⁶⁰ Штейнберг Е. Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. — М.: Воениздат, 1951 , с.52

⁶¹ Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international Relations. — Macmil- lan: London: St. Martin's Press; New York, 1966. , p.116

⁶² Шкловский А. Очерк современного политического состояния Турции. Елизаветоград, 1893. , с.6

писав британському послу : «Моя країна настільки велика , що було б недоцільно для мене , щоб бажати збільшення її території ...» ⁶³ .

Немає ніяких підстав вважати дипломатичною підготовкою до війни до серію помилок , що передували війні з боку російської сторони . До своїх супротивників цар відносив Туреччину і частково Францію . Щодо вірності австрійської і пруської монархій в нього не було жодних сумнівів , тим паче , що він врятував їх від поразки перед нещодавною революцією . Головною помилкою царя було переконання у тому , що Великобританія не відважиться на відкрите протистояння , але ж тут основну долю відповідальності несе його дипломатична служба , що поставляла йому угодні йому ж заспокоювальні донесення ⁶⁴ . В обстановці лестоців і угодицтва , роль у утворенні якого здебільшого належала самому царю , посланники у європейських столицях – Ф.І.Бруннов у Лондоні , К.Д.Кисельов у Парижі , П.К.Мейендоріз у Відні , А.О.Будберг у Берліні , а також канцлер К.В.Нессельроде занадто часто малювали у своїх звітах не таку картину , що відповідала дійсності , а ту , яку хотів би бачити Микола I» ⁶⁵ .

Виконуючи царський наказ , канцлер К.В.Нессельроде проінструктував голову надзвичайної місії Меншикова , якого було вирішено відправити до Стамбулу (квітень 1853 р.) . Було поставлено за мету добитися у Високої Порти формального закріплення вже існуючих зобов'язань щодо покровительства православної релігії і православного населення . У проекті відповідного документу було сказано : «Російський і султанський двори встановлюють даною конвенцією , що православна релігія буде користуватися покровительством в усіх її церквах і що міністрі імператорського російського двору , як і в минулому , будуть мати право робити представлення на користь церков Константинополя та інших місць ,

⁶³ Karsh Efraim, Karsh Inari. Empires of the Sand // The struggle for mastery in the Middle East 1789–1923. Harvard University Press, 1999. , p.72

⁶⁴ Виноградов В.Н. Святые места и земные дела // Новая и новейшая история . 1983 , №5-6

⁶⁵ Российская дипломатия . М. , 2001 . с.273

які будуть сприйматися як ті , що надходять від сусідньої та щиро дружньої держави»⁶⁶ . Але ж у Стамбулі ніхто не зважав на той факт , що князь погодився піти на серйозні уступки і відмовився від «надмірностей»⁶⁷ . На його долю випало мати справу не з тільки із представниками Туреччини , скільки із британським послом Чарльзом Стретфордом . У Петербурзі остаточно переконалися , що «Порта втратила всіляку незалежність по відношенню до Великобританії»⁶⁸ . За свідченням біографа знаменитого дипломата , турки діяли «під керівництвом» Стретфорда⁶⁹ . Навіть сам голова британської дипломатії (із грудня 1853 р.) лорд Кларендон називав свого посла у Туреччині лорда Стретфорда «істинним султаном»⁷⁰ . Відомий дослідник історії Кримської війни Л.Бірін також називав «інструкціями» дані лордом Стретфордом туркам вказівки⁷¹ . Такої ж думки притримується А.Міллер : «Туреччина у цій війні відігравала підпорядковану та жалюгідну роль . Так зване піклування про так звану цілісність і незалежність Османської імперії служили для Великобританії , Франції і Австрії прикриттям їх агресивних планів»⁷² . Меншиков відкрито скаржився у Петербург : «Порта навіть більш сліпо , ніж зазвичай , піддається на інсинуації лорда Стретфорда , якому доповідає про найменші деталі наших переговорів»⁷³ . Не дивно , оскільки адресатом цих звинувачень була сформульована чітка мета – ліквідувати право російського самодержав'я на покровительство балканським християнами і поставити їх під європейський контроль , і звести проблему до питань богослужіння і позбавити російську сторону будь-якої можливості впливати на життя балканських народів . Великий везир Мустафа Решид-паша довів до його відома , що султанським

⁶⁶ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. В связи с современной ею политической обстановкой . СПб., 1908 . Т1 . Приложения . , с.383-384

⁶⁷ Виноградов В.Н. Великобритания от Венского конгресса до Крымской войны . М. , 1985 , с.259

⁶⁸ Архив внешней политики Российской Федерации , Ф. Отчеты. 1853. Л. 55

⁶⁹ Lane- Poole Gh. The Life of Lord Stradford de Radcliff. London, 1890. , p.275

⁷⁰ Maxwell H/ The Life and Letters of G.W.F.Clarendon . L. , 1913 , v.2 , p.20

⁷¹ Byrne L. The Great Ambassador. Columbus, 1984. P. 291

⁷² Миллер А.Ф. Краткая история Турции. М., 1948. , с.79

⁷³ Российский государственный архив древних актов , Ф. 11. № 1226. Л. 178

наказом будуть підтверджені права православної церкви , щодо офіційного документу , то його ж може бути укладено лише з приводу будівництва російської церкви і гостинного дому в Єрусалимі . Із Петербургу прийшла наступна формула : «Порта виступить із нотою , у якій султан оцінить і прийме до уваги передані через російського посла відверті та щирі представлення на користь східної православної церкви» ⁷⁴. Але і ця пропозиція була сприйнята як втручання у внутрішньотурецькі справи . 21 травня місія Меншикова покинула Стамбул .

3 липня цар-імператор Микола I відважився на відчайдушний крок : два армійських корпуси почали переправу через Прут і зайняли Дунайські князівства – у якості міри впливу . К.В.Нессельроде усіх запевняв , що ніхто не має за мету упокорення Османської імперії , і що ніхто «не переслідує мети територіального розширення» і що російська сторона прагне «уникнути війну , якщо її не буде нав'язано» ⁷⁵ . Але ж ніхто у це не вірив . Новий голова британської дипломатії лорд Д.Кларендон у категоричній формі вимагав : «Збереження Османської імперії є європейською необхідністю , її розчленування , чи то від зовнішньої агресії або у результаті внутрішніх потрясінь , стане катастрофою для Європи» ⁷⁶ . У маніфесті від 26 червня 1853 р. «Про пересування Російських військ у Придунайських князівствах» було прямо зазначено , що дану акцію було здійснено у якості застави , що мав мотивувати Туреччину «свято дотримувати недоторканність Православної Церкви» , оскільки «всупереч усім Нашим зусиллям захистити недоторканність прав і переваг нашої Православної Церкви , численні самочинні дії Порти порушували її права і погрожували накінець поваленням усього увіковіченого порядку , такого Православ'ю

⁷⁴ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. В связи с современной ею политической обстановкой . СПб., 1908 . Т1 . Приложения . , с.428

⁷⁵ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. В связи с современной ею политической обстановкой . СПб., 1908 . Т1 . Приложения . , с.386

⁷⁶ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. В связи с современной ею политической обстановкой . СПб., 1908 . Т.2. , с.42

драгоцінного»⁷⁷. Таким чином, даний крок носив виключно упереджувальний характер і у можливостях Порти були вирішити конфлікт і позбутися російської військової приступності у прилеглому регіоні одним лише виконанням визнаних раніше нею же зобов'язань, її ж протилежні дії свідчили про ярко виражений спрямований характер, метою якого було не вирішення протиріч, а їх ще більше загострення до того ступіню, у якому пряме зіткнення двох сторін ставало б неминучим.

У повітрі все більше відчувався запах війни. Микола I, усвідомивши усю небезпеку ситуації, і проявив згідливість. Кульмінацією дипломатичної гри стало прийняття у липні 1853 р. так званої Віденської ноти, що від імені чотирьох держав (Великобританії, Франції, Австрії і Прусії) і з попередньої згоди Росії вручалася Порті і, у разі її прийняття, конфлікт вважався вичерпаним. Даний документ ніяких сенедів не передбачав, ніяких зобов'язань перед Росією не містив. Її центральне положення полягало у наступному: «Його Величність султан залишиться вірним букві і духу положень договорів Кучюк-Куйнаджирського і Адріанопольського про покровительство християнській релігії»⁷⁸. Петербург одразу ж проголосив свою згоду із документом. І в останній момент Решид-паша за участі британського посла Стретфорда вніс у її текст зміни, викреслив будь-які згадки про обов'язки Порти щодо оберігання прав православної церкви і населення, тим самим позбавивши документ його первинного сенсу. Покровительство над ними передавалося виключно султанам, присутність же Російської Імперії на Балканах ігнорувалася.

Микола I опинився перед складним вибором – прийняти принизливий перероблений варіант ноти і тим самим втратити свій престиж, визнати себе і свою країну в цілому політичним банкрутом, не піддатися на провокацію, але уникнути війни, або ж проявити силу характеру і піти ва-банк? У цей

⁷⁷ Полное собрание законов Российской империи Т. XXVIII, отд. I, №27 344

⁷⁸ Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. В связи с современной ею политической обстановкой. СПб., 1908. Т.2., с.52-53

час у британському парламенті вже на всю силу лунали поклики – «Війна або ганьба!»⁷⁹. Вимоги Меншикова у європейській пресі представлялися як «даючи царю можливість втручатися майже в усі питання 12 або 13 мільйонів турецьких християн»⁸⁰. Доречі, така інтерпретація подій закріпилася і у західній історіографії. Так, наприклад, «Британська енциклопедія» писала: «Росія, продовжуючи політику експансії у напрямку Константинополя, закладену ще в легендарному заповіті Петра Великого, на початку 1853 р. використала дрібний релігійний спір, що торкався небагатьох священників грецького культу, із тим, щоб вимагати для себе без будь-яких на те підстав неофіційну, але вигідну роль покровителя православних християн як прелімінарії до можливого перерозподілу майна «хворої людини», яким її правитель, Микола I, вважав Туреччину»⁸¹. Також слід зауважити, що напередодні війни у британському парламенті знайшлася група політиків, які не побоялися уважно ознайомитися із документами і прийшли до висновку, що «ультиматум Меншикова» не являв собою ніякої загрози для Османської імперії. Граф Грей промовляв у верхній палаті: «Досконало ясно, що, підписавши даний документ, Туреччина б не надала Росії нічого, окрім того, що остання вже має»⁸².

І навіть виносячи за дужки той факт, як повела себе турецька сторона під наказом своїх британських володарів, що усіляким чином провокували російського царя на війну, що є виперпним доказом того, кому належить вирішальна роль у розв'язуванні війни, доречний коментар належить англійському історику Спенсеру Уолполу щодо можливих дій британського уряду, який міг би тим чи іншим чином дозволити уникнути повномасштабної війни: «На цьому етапі було два шляхи для збереження миру. Уряд міг сказати Порті: «Якщо почнеться війна, Англія не буде в ній приймати участь». Така пряма заява змусила б султана погодитися на

⁷⁹ Parliamentary Debates. 3-rd Ser. London, 1854. Vol. 130. London, 1856. Vol. 141. P.2044

⁸⁰ Lane- Poole Gh. The Life of Lord Stradford de Radcliff. London, 1890. , P.255

⁸¹ Enciclopedia Britannica. Chicago etc. 1960. Vol. 6

⁸² Parliamentary Debates. 3-rd Ser. London, 1854. Vol. 130. London, 1856. Vol. 130 . P. 510

російські вимоги і зберегти status quo . Інший шлях – заявити царю : «Якщо почнеться війна , Англія виступить союзником Туреччини» . У цьому випадку цар був би вимушений зупинитися і позбавитися своїх вимог» ⁸³ . Але ж Великобританія не пішла жодним із цих шляхів . Це служить зайвим свідченням її істинних намірів , які виключали можливість продовження мирного співіснування . Їй необхідно було у будь-який спосіб втягнути Росію у довгу і виснажуючу війну . Питання ж щодо того , якій із християнській общин надалі будуть належати ключі від дверей храму Різдва Христового , був лише приводом для цього . Недальновидність Миколи I та недостатній професіоналізм його дипломатичного апарату неможливо вважати вирішальниками факторами початку Кримської війни .

Таким чином , усі дії Великобританії , рівно як і відкрита риторика вищих представників її вищого керівництва , складали загальну картину , з якої виходив очевидний висновок , що її зацікавленість в обмеженні зростаючого впливу Російської Імперії на Близькому Сході і її потенційна загроза британській сфері впливу визначили її політику , метою якої було унеможливлення діалогу із основним конкурентом та остаточне вирішення довготривалих протиріччя шляхом великої війни , у якій можна було б врешті решт скористатися усім арсеналом інструментів протидії своєму головному геополітичному супернику і нанести йому потужну поразку і отримати довгоочікувані політичні і економічні переваги .

⁸³ Фергюсон Н. Империя. Чем современный мир обязан Британии. – М. : Астрель : CORPUS, 2016 . – с.69-70

Позиція Франції

Яскравим свідченням зазіхань Франції , у першу чергу , її новоспеченого імператора Наполеона III , є його власні слова , адресовані російському дипломату : «Я маю намір ... прикласти усі зусилля , аби перешкодити розповсюдженню вашого впливу і змусити вас повернутися в Азію , звідки ви і прийшли . Росія – не європейська держава , вона не може бути і не буде такою , якщо Франція не забуде про ту роль , яку їй належить зіграти у європейській історії ... Варто послабити ваші стосунки з Європою , і ви самі по собі почнете рух на Схід , аби знову перетворитися на азіатську країну . Позбавити вас Фінляндії , балтійських земель , Польщі і Криму не складе важкої праці . Це стане грандіозним падінням Росії , але ж ви самі його викликали» ⁸⁴ .

Варто зауважити , що напередодні , у грудні 1851 р. , у Франції відбувся державний переворот , у результаті якого племінник Наполеона I Луї-Наполеон проголосив себе імператором Франції Наполеоном III . Він тим самим порушив не тільки чинні законодавчі норми французької держави , але і пішов проти міжнародного договору , згідно до якого було категорично заборонено представникам династії Наполеонів займати французький престол ⁸⁵ . Європейські держави ніяким чином не відреагували на дане порушення , єдиною , хто виступив із протестом , стала Російська Імперія , імператор якої , Микола I , дотримуючись досягнутого договору , відмовився визнавати легітимність самозванця . У своєму листі до Наполеона III він звернувся до останнього «Monsieur mon ami» («дорогий друг») замість

⁸⁴ Фергюсон Н. Империя. Чем современный мир обязан Британии. – М. : Астрель : CORPUS, 2016 . – с.163

⁸⁵ Дебидур, А. Дипломатическая история Европы. Священный Союз от Венского до Берлинского конгресса. 1814–1878. Т. 1 / А. Дебидур. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – с.342

належного звернення «Monsieur mon frère» («дорогий брат») . Такий крок викликав закономірну реакцію у адресата звернення , чим ще збільшив його мотиви вступити у конфлікт із російським царем і додав до нього особистісний фактор . Слід зауважити , що на даний момент склалася ситуація , коли російська дипломатія займала панівна положення у Європі , що не могло не викликати схвилювання серед європейських дворів . Як у подальшому свідчив у своєму парламентському виступі британський міністр іноземних справ лорд Кларендон , у ті часи Росія користувалася не тільки «переважаючою військовою силою , але й дипломатією , що відзначалася непорівнянною притккістю» ⁸⁶ . Сила Російської Імперії на чолі із Миколою І після угорської кампанії і Ольмюцької угоди здавалася непереможною . Так , у 1851 р. барон Штокмар , що був одним із наближених британської королеви Вікторії , писав з цього приводу : «Коли я був молодий , то над континентом Європи володарював Наполеон . Тепер усе виглядає так , що місце Наполеона зайняв російський імператор , і що , у крайньому випадку , упродовж кількох років , він , з іншими намірами та іншими засобами , буде диктувати закони континенту» (там же) . Досягши апогею у своїй могутності , Російська Імперія тим самим об'єднала проти себе своїх традиційних суперників , Великобританію і Францію , які , у свою чергу , тимчасово забули про протиріччя між собою перед обличчям спільного ворога . Не дивно , що британський лорд Пальмерстон із захватом зустрів державний переворот у Франції і прихід до влади Наполеона III , оскільки його розрахунок полягав у тому , що він являв собою потенційно бездоганний інструмент антиросійської політики британського кабінету ⁸⁷ .

Наполеон III чітко усвідомлював , що для вступу у повноцінне збройне протистояння із Росією , у результаті якого можна було б взяти реванш за поразку свого дядьки і позбавити Росію її панівного становища у

⁸⁶ История дипломатии. Библиотека внешней политики. В 3 т. / под ред. В. П. Потемкина. – М. : ОГИЗ. Соцэкгиз, 1941–1945. – 1873 с.459

⁸⁷ Татищев, С. С. Внешняя политика императора Николая Первого. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны / С. С. Татищев. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1887. , с.127-128

європейській системі міжнародних відносин , що взяла свій початок за результатами Віденського конгресу 1815 р. , а також із метою відволікання уваги від свого нелегітимного статусу , необхідно використати зручний привід , яким була ситуація на Сході , де на території Османської імперії православні і католики здійснювали паломництво до святих місць . У даному регіоні Росія здійснювала покровительство над православними , Франція – над католиками . Будь-які суперечки між двома групами , що торкалися питань прав і привілеїв віруючих , здійснювалися на переговорах із Портою . Використовуючи релігійні суперечки , Наполеон III заявив про перевагу католиків у порівнянні із православними . Релігійний привід служив відмінним інструментом досягнення поставленої мети – вступити у конфлікт із Російською імперією і водночас із цим посилити свій вплив на Сході .

В Османській імперії у XIX ст. проживало понад 12 млн. православних – на територіях Греції , Болгарії , Румунії , Сербії , Чорногорії , Македонії , Молдавії , Валахії і , власне , Палестини , які час від часу підіймали повстання проти турецького гніту . Позбавити православних громадян такого привілею , як користування ключами від храму Різдва Христового відповідно до їх юридично закріпленого законного права , означало утворення нової точки напруги . І що примітно , це робилося задля католиків , що у межах Османської імперії проживали лише на території Хорватії і почували себе спокійно , через що не виступали проти турецького володарювання . Згідно до вже згаданого Кучюк-Куйнаджирського мирного довозору (1774 р.) , укладеного між Росією і Туреччиною за результатами чергової російсько-турецької війни , російський імператор мав статус гаранта недоторканості релігійних прав православних підданих турецького султана . Таким чином , йдучи в наступ на православне населення , останній автоматично вставав у ворожу позицію до Російської Імперії і її імператора особисто . Варто зауважити , що це здійснювалося в інтересах навіть не мусульман , а

католиків . Це звичайним чином викликало вимоги від російської сторони щодо виконання положень діючого договору . Кинутий поклик не міг не призвести до дій , спрямованих на захист своїх законних інтересів , з боку такої держави , яка на той момент вже стала об'єднуючою силою для народів , що розмовляли різними мовами і перебували на різних рівнях культурного розвитку , але відносили себе до спільного цивілізаційного простору ⁸⁸ .

Упродовж багатьох років над латинськими монастирями на святій землі розвивалися прапори різних західних держав , і головним чином – Франції , королі якої традиційно вважали себе покровителями католицької віри на Сході . У 1740 р. між Францією і Портою було досягнуто особливий договір – «капітуляції» , згідно до якого визначалися права латинської церкви у регіону . Відповідно до 32-ї статті , «єпископи та інші католицькі духовні особи , що перебувають під очоленням королів Франції , до якої б нації вони не належали , можуть відправляти богослужіння у місцях , де вона знаходяться здавна» . У наступній статті було зазначено , що «латинські монахи , як перебуваючі нині , так і перебувавши у колишні часи , всередині і поза Єрусалиму і храму святого Гробу , званому Камаме , залишаться володарями своїх місць паломництва так само , як вони володіли їми раніше , ніхто не буде їх непокоїти і потребувати від них податей» . Але й тоу же час , коли Франція закріплювала свої позиції на Святій землі , пролунали перші відгуки грози , що врешті решт зламала могутність османів і вдихнула нове життя у християнський Схід . Австрієць Мініх отримував перемоги над Туреччиною і готувався до переходу через Дунай , а ще через 34 роки було укладено вже згаданий російсько-турецький договір , що закріплював російську військову і дипломатичну перемогу на Сході . Православні християни із надією кинули свої погляди на Росію . Єрусалимські патріархи переселилися до Константинополя і звідти почали боротьбу із французами з приводу володіння Святими місцями . Так , коли у 1808 р. відбулася пожежа і

⁸⁸ Рассел У. Крымская война. Личные воспоминания. – СПб. : Лениздат, 2013. – с.54

сгорів храм Воскресіння , турецьке керівництво , незволікаючи на супротив посланця Наполеона I , генерала Себастьяні , визнала за греками право на його відновлення на підставі попередніх хатті-шерифів . У 1850 р. єрусалимський патріарх відправив до Порти запит із проханням дозволити виправати головний купол храму Господня , і одночасно із цим у Парижі з'явилася брошура католицького священника Ф.Боре , спрямована проти Росії і православного палестинського духовенства , яких він звинувачував у незаконному відійманні у латинян деяких Святих місць . Дана брошура була із захватом сприйнята у французькому суспільстві і принц-президент , бажаючи залучити на свою сторону католицьке духовенство , наказав своєму послу у Константинополі генералу Опіку підняти перед султаном Абдул-Меджидом питання про права латинян у Єрусалимі . Генерал Опік першим чином поставив категоричне питання : чи визнає Порта дію договору 1740 р. ? Не дивлячись на застереження російської сторони , турецьке керівництво вступило у переговори на основі даного договору і обмежилося запевненням , що воно буде приймати до уваги і колишні , і нові урядовчі акти і міжнародні договори і враховувати усі їх положення , що визначали сутність речей станом на 1850 р. ⁸⁹. Французький посол продовжував гнути свою лінію , і Порта , що під його впливом визнала дію трактатів 1740 р. , погодилася на створення комісії для розглядання актів , на основі яких представники обох віросповідань користувалися своїми правами. Окрім того , генерал Опік пішов далі і став вимагати надання католикам володіння великою церквою у Віфлеємі , часовнею Різдва , у якій мала бути встановлена замість викраденої срібна зірка , над часовнею могили Богородиці в семи аркадами у храмі Гроба Господня , а також підняв питання щодо приведення куполу до того вигляду , який він мав до пожежі 1808 р. ⁹⁰ . Спочатку у відповідь на протести російської дипломатії французький уряд всіляко запевняв , що воно вважає підняті питання лише другорядними і що

⁸⁹ Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы..., с. 295.

⁹⁰ Driault E., Heritier V. Histoire diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours, t. 2. Paris, 1925, p. 331

вони є лише інструментом отримання на грядущих президентських виборах голосів духовенства , і навіть визнавало , що ніби-то французький посланник у Константинополі перевищив свої повноваження і пішов далі наданих йому інструкцій . Але ж російський уряд , будучи вірним захисником прав православної віри , із застереженням поставився до нависшої небезпеки . «На всіх стадіях переговорів , - зазначав у своєму звіті граф Нессельроде , - увіщування нашого уряду приходили на допомогу слабкій Порті , і ми перші застерігали її проти фатальних наслідків , що могли бути результатом цієї слабкості» ⁹¹ . І дійсно , підняте французькою стороною питання було надзвичайно делікатним . Станом на 1740 р. католики володіли Гробом Господнім під обома куполами і аркадою , що відокремлювала його від грецької церкви , південною половиною Голгофи і часовнею Адаму із могилами Готфріда Бульонського і Балдуїна , що були зруйновані в 1811 р. , гротом місцеположення Святого Хреста і багатьма іншими святими місцями у Єрусалимі та за його межами , три ключі від якого , від центрального та бокових входів , належали латинським монахам . Але ж було надзвичайно складною справою узгодити існування таких переваг католиків , що відносилися вже до далекого 1740 р. , із вже існуючими фактичними перевагами грецького духовенства , що також були закріплені рядом пізніших султанських фірманів і гатті-шерифів . Тим часом Порта все більше схилялася до виконання вимог французької сторони , особливо від часу появи у Константинополі нового французького посла Лавалета ⁹² . Російський імператор Микола I , що був стривожений таким розвитком дій , звернувся до султана із особистим листом , у якому висловив прохання підтвердити свої наміри зберегти у цілісності і недоторканності існуючі права православних підданих і це , за свідченням російського дипломата Тітова , справило велике враження на адресата і вимусило його дати обіцянку задовільнити

⁹¹ Георгиев В.А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 - начале 40-х гг. XIX в. М., 1975, с. 101

⁹² Восточный вопрос во внешней политике России. М., 1978, с. 119

попит імператора ⁹³. Але Лавалет проявив свою невичерпну енергію і перевів поставлене питання у площину національної гідності . Він заявив британському серу Каннінгу , що «скоріше відійде від справ , ніж стане знаряддям приниження своєї країни , і що якщо б справа залишила лише від нього , то він би без коливань покликав би флот для блокади Дарданелл , щоб привести спір до задовільного вирішення» ⁹⁴. Англійський же дипломат , у свою чергу , зазначав , що , за його спостереженнями , «турецькі міністри схилиються до боку Франції зовсім не через те , що цього вимагало вірне вирішення питання , а через те , що їм здається менш небезпечним поступити впливу Франції , ніж припустити посилення російського впливу» , і додавав , що Лавалет вже почав «погрожувати Порті тулонською ескадрою» ⁹⁵. І що ще більше показово , не дивлячись на запевнення , дані Портою російській дипломатії , сам Лавалет заявив Порті , що у Парижі цілком і повністю підтримують його дії ⁹⁶. У такій ситуації турецький уряд ще не залишив надії піти серединним шляхом і запропонував деякі уступки католикам взамін на інші уступки грекам ⁹⁷. Єрусалимський патріарх погодився із таким рішенням , рівно як і російський уряд , але за умови , що виправлення куполу Гробу Господня буде надано виключно грекам . У Константинополі було виготовлено проекти фірману і відповідного листа до Миколи I . Перший документ визнавав безпідставність більшої частини вимог католиків і підтверджував силу колишніх актів і права греків ⁹⁸. До того ж Тітову було обіцяно , що латиняни врешті решт не отримають ключів від Віфлеємського храму , і йому повідомлялися секретні інструкції , які мали бути найближчим часом відправлені єрусалимському паші . У листі ж містилося затвердження

⁹³ Новичев А.Д. История Турции. Новое время, т. 3, ч. 2. Л., 1973, с. 34

⁹⁴ Bolsover G.H. Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834. - Ibid., April 1936, p.254

⁹⁵ Там же , p.254

⁹⁶ Puryear V. International Economics and Diplomacy in the Near East. Stanford, 1935, p.58

⁹⁷ Дулина Н.А. Изменения в турецкой дипломатии в 30-е годы XIX в. - Тюркологический сборник. М., 1975, с. 70

⁹⁸ Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами, т. 4, ч. 2. СПб., 1888, с. 445-446

наміру турецького султана «зберегти і забезпечити сучасний стан святинь» і що «права , даровані православним підданим султана , будуть збільшені і в цілісності збережені і забезпечені»⁹⁹ . У цей же час Порта видала другий фірман , який визнавав за латинянами право виправлення Святих місць і споруд «без порушення прав інших віросповідань»¹⁰⁰ . Російський уряд був задоволений таким вирішенням справи , і канцлер повідомляв Кисельову , що такий розворот подій був «приємною неочікуваністю із врахуванням дріб'язковості турків і самохвальства Лавалета»¹⁰¹ . Французи ж , що не були у курсі фірмана , який було надано петербурзькому двору , також не виявляли будь-якого недовольства , і тим більше , що їм не було відомо про секретні вказівки єрусалимському паші . Після від'їзду Лавалету до Парижу французький повірений у справах дізнався про існування цих документів і виразив від імені свого уряду ноту протесту Порті¹⁰² . Остання ж уклонила від визнання права греків на виправлення куполу і під різними приводами відкладала проголошення у Єрусалимі фірману на користь православних , на чому наполягав російський посланець Озеров до повернення Лавалета . Врешті решт він отримав обіцянку , що відправлений до Єгипту з особливою місією Афіф-Бей відвідає на зворотньому шляху до Єрусалиму і прикладе зусиль із метою втілення фірману в життя , але ж дані йому інструкції характеризувалися такою розмитістю і невизначеністю , що викликали у російського представника сумніви щодо істинності намірів турецької сторони¹⁰³ . Конфлікт став поступово набувати загальноєвропейського статусу . Із поверненням Лавалету до Константинополя взяли відлік вже нові вимоги - створення особливої декларації , яка б пояснювала би , що данний грекам фірман ніяк не торкається справ латинян і не скасовує дії договору 1740 р. . Турки опинилися у скрутному становищі . Турецький міністр

⁹⁹ Жигарев С. А. Русская политика в восточном вопросе (её история в XVI—XIX веках , критическая оценка и будущие задачи). Историко-юридические очерки. М., 1896, Т. II , с.98

¹⁰⁰ Там же , с.99

¹⁰¹ Лебедев А. А. Константинопольская «драма» 1853 г. СПб. , 2012 . с.49

¹⁰² Уляницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке М.: А. Гатцули, 1883 . с.52

¹⁰³ Чихачев П. А. Великие державы и Восточный вопрос. М.: Наука, 1970 . с.69

іноземних справ Фуад-ефенді охарактеризував його наступним чином : «Тітов заявив Порті , що він залишить Константинополь з усім посольством , якщо Порто дозволить собі найменше відступництво від status quo , а Лавалет погрожує блокадою Дарданел французьким флотом , якщо вона збереже status quo» ¹⁰⁴. Така оцінка реального становища справ на той момент є чітким відображенням характеру і цілей російської і французької сторін у цій справі : коли одна переслідувала оборонні наміри і навіть у справі захисту своїх законних справ не відважувалася на агресивні дії , інша ж не рахувалася ні з якими способами реалізації своєї мети і діяла відверто агресивно і йшла у відкритий наступ . Останнє ж ніяк не можна списати на «комедію помилок» або «некомпетентність дипломатів» , оскільки у цій динаміці відстежується чітко виражена і системна політика , спрямована на конфронтацію і посилення конфлікту .

Османський уряд все ще прагнув відтягнути час і зробити щось невизначене , сподіваючись , що обидві сторони увійдуть в її становище і задовільняться напівуспіхами або у певний момент знайдуть спільну мову . На момент прибуття Афіф-бея до Єрусалиму , туди для відстеження за виконанням фірмана приїхав російський консул Базилі супроводі грецького патріарха . Також приїхав і французький консул Ботта , щоб спостерігати за виконанням даних Портою Франції обіцянок . У храмі Гробу Господнього зібралися патріархи , консули та представники влади . Афіф-бей розпочав свою промову про турботи султана про всіх його підданих і оголосив , що падишах власним утриманням відновить купол . Потім усі вирушили до храму Богородиці та Гефсиманії . Після цього турецький посланець прочитав султанське іраді , що дозволяло виконувати службу в храмі , ні в чому не змінюючи вівтаря та його прикрас . Католики , які чекали на отримання своїх переваг над православними , прийшли в жах і обурювалися пропозицією служити літургію на вівтарі , прикрашеному

¹⁰⁴ Там же , с.71

грецькими тканинами замість латинського полотна . Але ще більше враження це справило на греків , яким не було виділено ніякої уваги у фірмані . На уточнення Базилі Афиф-бей робив вигляд , що не має уявлення , про який фірман йде мова , і що надані йому інструкції не містять жодної згадки з цього приводу . Наприкінці листопада російський посланець Озеров отримав від свого уряду два накази : поставити турецький уряд у відомість з приводу невдоволення государя щодо поведінки його представників в Єрусалимі і секретно повідомити , що російський імператор готовий надати йому допомогу у разі збройної агресії з боку Франції . Але ж зроблене повідомлення не дало очікуваного результату ¹⁰⁵ . Порта виявилася вже цілком і повністю зорієнтованою на Францію . Латиняни не тільки отримали ключі від північно-східних та південних дверей Віфлеємського храму , але ключ від головного порталу , що був до на той час у винятковому володінні греків ¹⁰⁶ .

Поведінка Порти викликала все більше невдоволення російського уряду . Озерову було наказано холодно поводитися із турецькими міністрами і , у разі питань з їхнього боку з питання концентрації військ 5-го корпусу , він мав відповідати , що він вважає природним такий захід через труднощі , яких , втім , Порта може уникнути , якщо поводитиметься більш відповідно до прийнятих стосовно російської сторони обов'язків ¹⁰⁷ . У той же час , Базилі рекомендував патріарху Кирилу запечатати головні двері Віфлеємського храму та їхати до Константинополя скаржитися султану ¹⁰⁸ . У свою чергу , барон Бруннов , що спостерігав за розвитком подій з Лондону , вже передбачав наслідки розгортаючогося конфлікту . «Якщо , - писав на початку грудня російський дипломат , - ми почнемо діяти більш рішуче , французи скажуть , що ми посягаємо на незалежність Порти , і що вони повинні з'явитися до неї із допомогою . Вони у такому випадку намагатимуться

¹⁰⁵ Goldfrank D. The Origins of the Crimean War. London - New York, 1994, p. 44

¹⁰⁶ Горяинов С.С. Босфор и Дарданеллы. СПб., 1907, с. 42

¹⁰⁷ Жигарев С. А. Русская политика в Восточном вопросе ... , с.109

¹⁰⁸ Чихачев П. А. Великие державы и Восточный вопрос. М.: Наука, 1970 . с.72

долучити Англію на свій бік під приводом захисту прав султана від наших зазіхань . Якщо у Порти не вистачить волі і вона матиме слабкість погодитися з таким поясненням і звернеться також до Англії , то остання буде поставлена в дуже фальшиве становище . Треба прийняти певні заходи , щоб справи прийняли такий оборот» ¹⁰⁹ . Також лондонський посол радив посилити риторичку , що тверде положення відносно Туреччини зумовлене дбанням про захист її незалежності проти французьких домагань , до того ж він сам наважився переконувати англійських міністрів , що «ми хочемо захищати султана, але не нападати на нього».

Не знав Бруннов , що британська дипломатія була по-своєму зацікавлена у конфлікті , образ якого все більш чітко вимальовувався на горизонті , у що у цей же час британський посол у Константинополі Редкліф , виконуючи вказівки свого керівництва і проводячи політику свого уряду , давав турецьким сановникам наступні інструкції : «Намагайтеся відокремити питання про Святі місця від будь-яких подальших російських пропозицій , якими б вони не були . Ваша поведінка відносно першого пункту , здається , була правильною , і вона має шанси на успіх . Усякий раз , як тільки князь Меншиков зробить вам нові пропозиції , ви можете відмовитися від переговорів , попередньо потребуючи роз'яснення їх сутності , простору і підстав . Якщо , розглядаючи їх , ви знайдете , що такі пропозиції створюють на користь іноземної держави такий вплив на християнських підданих Порти , яке може викликати небезпеку або серйозні незручності для здійснення верховних прав султана , то ви не зробите помилки , відхиливши їх» ¹¹⁰ .

Слід зауважити , що діяльність лорда Редкліфа відзначалася цілковитою і абсолютною підтримкою його уряду . У ряді депеш , якими він обмінювався зі статс-секретарем з іноземних справ лордом Кларендоном , не зустрічається

¹⁰⁹ Там же , с.74

¹¹⁰ Dawson W.H. Richard Cobden and Foreign Policy. London, 1926, p. 219

жодного слова , що свідчило б про будь-які розбіжності у їх думках або непорозуміння між ними ¹¹¹ .

У той же час європейська преса стала поширювати легенди про неймовірно грубу поведінку російського надзвичайного посла Меншикова не лише стосовно турецьких міністрів , а й перед обличчям султана . Європейське суспільство , збуджене цими легендами , звернулося проти Росії та її уряду , і звинувачувало їх , з одного боку , у завойовницьких намірах , а з іншого — скритності і лицемірстві .

Отже , підбиваючи підсумки , можна із впевненістю сказати , що діяльність французької сторони , так само , як і англійської , відзначалася чітко вираженою спрямованістю на розпалювання конфлікту і недосягнення порозуміння із російською стороною . Ті сюжети дипломатичних баталій , що відбувалися напередодні Кримської війни і що стали прологом до її початку , не містили у собі протиріч , які неможливо було б вирішити шляхом прямого і всебічного діалогу , самі ж протиріччя збільшувалися виключно штучним шляхом із метою зведення до нуля можливості уникнути повномасштабної війни західними державами , що прагнули у такий спосіб вирішити свої проблеми і отримати з цього найбільшу вигоду , навідміну від Російської Імперії , інтересам якої будь-яке пряме військове зіткнення , тим паче , із об'єднаними силами передових європейських держав , було прямо протилежне .

¹¹¹ Seton-Watson R.W. Britain in Europe. Cambridge, 1937, p. 221

Австрійський фактор

Напередодні чергового загострення кризи у Східному питанні , що врешті і решт і призвело до війни , у політичному житті Австрії відбулася визначна подія – пішов з життя через апоплексичний удар князь Шварценберг . Його смерть , видатного державного і політичного діяча , що користувався авторитетом у імператора , стала несподіваним ударом для Франца Йосипа , хоча у той же час для юнака це стало і пропуском і вільне і позбавлене будь-яких обмежень і наставлень життя ¹¹² . Звісно , на думку імператора зовнішня політика мала бути цілком і повністю його справою як голови держави відповідно до всіх класичних канонів . Таким чином , він швидко посів те відповідальне місце , що звільнилося і взяв на себе управління дипломатичним відомством . Він відверто заявив про свій намір віднині самочинно керувати зовнішньою політикою і продовжувати діло Шварценберга .

Як показала історія , зовнішня політика Франці Йосипа пройшла під знаком двох його рокових помилок , що полягали , власне , у переоцінці сил австрійської держави і ілюзорного бачення її місця у Германському союзі . Це не дивно , враховуючи його юний вік , що відзначається надмірним оптимізмом і самовпевненістю , а також схильністю до легковір'я і необдуманих дій під впливом емоцій і моменту . До цього також слід додати враження від успішного подавлення революції силовим шляхом , від вдалого комплексу дипломатичних заходів , що дозволили зберегти та укріпити

¹¹² Брандт Х.-Х. Франц Иосиф I Австрийский (1848–1916) // Шидлинг А., Циглер В. Кайзеры. Сер. Исторические силуэты / пер. с нем. Ростов н/Д, 1997. – с.431

позиції держави на європейській арені , а також від надії на грядучі зміни у Центральній Європі . Усе це у поєднанні із відданістю династичному принципу і незламною вірою у солідарність інших консервативних режимів стало вирішальним фактором у визначенні напрямку австрійської зовнішньої політики ¹¹³ .

Якщо , наприклад , у російській історіографії на даний момент існує єдність думок відносно того , що саме Микола I ніс повну і нероздільну відповідальність за зовнішню політику російської держави , у той час як формальний голова російської дипломатії К.В.Нессельроде був лише слухняним виконавцем волі вищої інстанції (що , доречі , різко контрастує із роллю лорда Пальмерстона на його посаді , який користувався непомірно більшою самостійністю у своїй діяльності і якому належить основна заслуга у всіх досягненнях британської дипломатії , що випали на період його керування британським зовнішньополітичним відомством) ¹¹⁴ , то серед австрійських істориків і досі не досягнуто згоди з того приводу , на кому лежить відповідальність за низку поразок австрійської дипломатії у даний період – Франц Йосип чи його міністр зовнішніх справ Карл Фердинанд граф Буоль-Шау-Енштайн . На думку одного з головних фахівців у цій площині Б.Ункеля , яку він висловив у своїй праці «Австрія і Кримська війна . Дослідження політики Дунайської монархії у 1852-1856 рр.» саме «імператор був своїм власним міністром зовнішніх справ» ¹¹⁵ . На його думку , відповідальність за ті наслідки , що лягли на долю Австрії за результатами Кримської війни , не може бути покладена на одного Буоля .

¹¹³ там же , с.434

¹¹⁴ Виноградов В. Н. О личной ответственности императора Николая I за развязывание Крымской войны // Балканские исследования : материалы междунар. науч. конф. «Россия и славяне XVIII в. – 1918 г.» Вып. 15. М., 1992. С. 87–99 ; Маринин О. В. Венские конференции : Из истории дипломатической борьбы России на завершающемся этапе Крымской войны (1855–1856) // Россия в XVIII–XX веках : К 50-летию научной и педагогической деятельности в МГУ проф. Н. С. Киняпиной / отв. ред. Л. В. Кошман. М., 2000. С. 142–177 ; Киняпина Н. С. Внешняя политика Николая I // Новая и новейшая история. 2001. № 1. С. 192–210 ; № 2. С. 139–152 ; История внешней политики России. Первая половина XIX века (от войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.). М., 1999 , с.69

¹¹⁵ Unckel B. Österreich und der Krimkrieg. Studien zur Politik der Donaumonarchie in den Jahren 1852–1856. Lübeck ; Hamburg, 1969. S. 180, 244, 296.

«Відповідальність , - пише він , перш за все лежить на імператора , що керувався юнацькою недосвідченістю і прислухувався до думки тієї партії , що підштовхувала його до авантур з невідомим результатом , у той час як монархія перебувала у тяжкому стані» ¹¹⁶ . У той же час , його опонент В.Хайндль у своїй праці «Граф Буоль-Шауенштайн у Санкт-Петербурзі і Лондоне (1848-1852 рр.) , навпроти , стоїть на тій позиції , що «Франц Йосип надавав своєму міністру зовнішніх справ свободу дій» і що останній завжди відігравав незалежну роль і здійснював суттєвий вплив на хід австрійської зовнішньої політики ¹¹⁷ .

Східна криза , черговий виток якої випав на початок 1850-х рр. , принесла для Австрії один лише головний біль . Її правлячої верхівку непокоїло те , що посилення російського впливу на Балканах може викликати непокоєння серед слов'янського населення Австрійської імперії . Ключовим напрямком російської дипломатії у регіоні було прагнення визволення південних слов'ян з під османського колоніального гніту і отримання ними державності і це несло в собі потенційну загрозу для володінь австрійської монархії . Це могло звичайним чином сколихнути і сусідніх , австрійських слов'ян і також . Також грав свою роль і інший фактор : у разі виступу на стороні Російської Імперії у Криму Франція отримає привід здійснити напад на італійські володіння Австрії . Яскравим свідченням його була тривала поїздка по Італії восени 1853 р. французького міністра іноземних справ Бренєс , що демонстративно готував створення Французької ліги ¹¹⁸ . Окрім того , австрійська корона здійснювала торгівельні операції з іншим світом в основному по Дунаю і Австрія не могла допустити російської присутності у Дунайських князівствах .

¹¹⁶ Ibid. S. 294

¹¹⁷ Heindl W. Graf Buol-Schauenstein in St. Petersburg und London (1848–1852). Zur Genesis des Antagonismus zwischen Österreich und Russland. Wien ; Köln ; Graz, 1970. S. 115–116

¹¹⁸ Тэйлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / пер. с англ. М., 1958. С. 96

Із цього ніяк не випливає , що Австрія була зацікавлена у війні із Росією – тим паче , що у такому випадку вона була приреченою прийняти на себе потужний удар , на відміну від Англії і Франції , які мали можливість вести війну без шкоди для своїх метрополій . Австрія була зацікавлена у досягненні неможливого – того , щоб російська монархія відмовилася від своїх вимог до Туреччині , у той же час не вважаючи себе приниженою . Звідси і спроби австрійської сторони створити план , який би задовільнив російського царя і й той же час залишив би незмінним становище Османської Імперії , і така політика була за визначенням приречена на обман однієї або обох сторін конфлікту .

Джерела дають вичерпне свідчення , що Австрія не мала явних причин бажати війни і була зацікавлена у мирному вирішенні конфлікту ¹¹⁹ . Австрійська дипломатія прагнула зберегти Османську імперію і рівновагу у європейському політичному житті в цілому . Власне , цю програму Буоль унаслідував у свого попередника Меттерніха . Він був його спадкоємцем у даній справі . Меттерніх , у свою чергу , писав Буолю : «Австрія може бажати тільки збереження Османської імперії у Європі , і не через симпатії до останньої , а в силу того , що від будь-яке інше сусідство принесе їй лише збутки , а територіальне розширення східного сусіда – витримки , нічого не отримавши взамін» ¹²⁰ . Немає ніяких підстав для сумніві у тому , що під неназваним сусідством малася на увазі Російська Імперія .

Відразу ж Австрія заявила про свій нейтралітет , що було єдино корисним і вигідним для неї кроком . Одразу ж після усвідомлення Буолем усієї глибини і серйозності зростаючого конфлікту , у травні 1853 р. він взяв на себе роль посередника між Росією , Туреччиною , Великобританією і Францією . Він не міг діяти будь-яким іншим чином , оскільки Австрія ризикувала елементарно не пережити чергову європейську війну . «Ми

¹¹⁹ Österreichische Akten zur Geschichte des Krimkrieges. Band 1. 27 Dezember 1852 bis 25 März 1854. Wien, 1980. Doc. № 275, 292, 317, 319

¹²⁰ Ibid. Einleitung. S. 20-21

намагаємося умиротворити всі сторони і уникнути європейського ускладнення , яке може перш за все усією своєю тяжкістю лягти на нас» , - писав Буоль 1 липня 1853 р.¹²¹.

14 червня 1853 р. , коли розрив між Росією і Туреччиною став вже дійсністю і їх конфлікт перейшов у термінальну стадію , Буоль писав австрійському послу в Берліні Фрідріху Туну : «Ми не керуємося у своїй політиці на Сході ніякими іншими мотивами , окрім як збереженням Османської імперії , а також пов'язаної із цим політичної рівноваги і зовнішнього і внутрішнього миру серед європейських сусідів»¹²² . У цьому ж листі автор виражає своє опасіння щодо того , що військове протистояння на Сході може стати рушійною силою для відновлення революційних рухів . У липні 1853 р. австрійський імператор висловив таку думку , що революція являє собою «найгіршого наслідного ворога для християнського світу , ніж турки»¹²³ .

У той же самий час Микола I не сидить склавши руки і прикладає зусиль із метою залучити Австрійську імперію на свій бік . У двох особистих листах до Франці Йосипа , а також через свого посла у Відні він робить австрійській стороні спокусливу пропозицію : у разі повномасштабної війни і витікаючого з неї повстання південних слов'ян проти османського гніту Росія і Австрія можуть отримати спільний протекторат над Сербією і Герцеговиною , а також проголосити Константинополь у якості вільного міста¹²⁴ .

Однак на здивування російського імператора адресат цього послання відхилив таку пропозицію , а Буоль додав до цього , що Австрія вже користується своєю перевагою , оскільки вона «одним лише своїм стримуючим становищем має вплив на Константинополь»¹²⁵ . У своєму листі

¹²¹ Ibid. Doc. № 98. S. 235

¹²² Ibid. Doc. № 76. S. 190–191

¹²³ Ibid. Doc. № 111. S. 256–257

¹²⁴ Ibid. Einleitung. S. 23

¹²⁵ Ibid. Doc. № 12. S. 71

до військового міністра Франца Дьюлаї від 30 червня 1853 р. Буоль зазначав : «Імператор має , на мою думку , віднині визнати , що не зможе воювати із Туреччиною без об'єднання Великобританії і Франції у союз із метою відкритого протистояння , і що Австрія у будь-якому випадку не вступить до нього за релігійні і політичні цілі , протилежні її власним , і взагалі положення у Європі не може бути поставлене під питання через авантюрні проекти на Сході , тим більше , що проти цього несправедливого нападу більш або менш відкрито виступають суспільна думка і усі кабінети» ¹²⁶ .

Дані роздуми одного з представників вищої австрійської політичної еліти , наближеного до голови держави , спростовують твердження , що австрійська зовнішня політика за всіх часів носила виключно експансіоністський характер . Принаймні , у даному випадку ми бачимо реалістичне бачення австрійською верхівкою положення справ і усвідомлення нею того , що прийняття у категоричній формі вимог однієї із сторін може призвести до війни . І хоча австрійську сторону дратувала невідступність обох сторін конфлікту , все ж таки , на її думку , основна загроза надходила саме від Росії . І це не дивлячись на те , що напередодні війни російська дипломатія все ж таки зробила крок назад і погодилася на уступки , і звела свої вимоги до мінімуму , аби уникнути військового конфлікту . Таке сприйняття австрійцями свого східного сусіда було зумовлене тим , що навіть тоді , коли Росія демонструвала відданість консервативному союзу Мюнхенгреца і виконувала положення цього договору , вона все одно являє собою небезпеку для Австрії . Так , наприклад , прагнучи захистити експорт російського зерна від румунської конкуренції , Російська Імперія використала своє право володаря із 1829 р. ділянки Дунайської дельти і свої позиції у якості захисниці і покровительниці Дунайських князівств із того ж 1829 р. , аби перешкодити іригаційним роботам , що здійснювалися із метою протидії

¹²⁶ Ibid. Doc. № 95. S. 228

обмеленню рік , що врешті решт призвело до значних збитків австрійської торгівлі ¹²⁷ .

Із входженням російського військового контингенту до Дунайських князівств у липні 1853 р. Східна криза переходить у нову фазу , що тривала майже до кінця року . І саме у цей період відбувається остаточне відходження і дистанціювання Австрії від Росії . У свою чергу , Буоль ще не залишав надії досягти компромісу і мирного вирішення питання , і це є зайвим свідченням послідовності австрійського зовнішньополітичного курсу . Звичайно , прагнення примирити сторони не було зумовлено патологічним миролюб'ям австрійців , це було зумовлене їх прагматичними інтересами і елементарним бажанням не потрапити у чужі розбірки і не вийти звідти потерпілим . Буоль доволі чітко усвідомлював , що направлений проти Російської Імперії військовий союз європейських держав і Туреччини міг із високою вірогідністю привести до ізоляції Австрії і втрати її впливу на процеси у політичному житті Європи . Буоль , так само , як і його попередник , Меттерніх , був вірним прихильником того положення , що співпраця із Росією не підлягають сумнівам до того моменту , доки російська сторона не прагне змінити існуючий status quo на Балканах на свою користь . Однак дипломатична місія Меншикова і військова окупація Дунайських князівств , незважаючи на всі заспокоєння Петербургу , що запевняв , що його дії носять виключно попереджувальний характер , стали для австрійців свідченням того , що Росія відмовлялася від попереднього курсу і переводила свою політику на нові рейки , відходить від тих принципів , на яких будувався російсько-австрійський союз , починаючи ще з часів Мюнхенгреца . Та небезпека , що нависла над Туреччиною із появою російських військ над Дунаєм , кинула тінь і на Австрію , і силу загрози однаково відчували як у Стамбулі , так і у

¹²⁷ Die Habsburgermonarchie, 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der österreichisch-ungarische Monarchie (1848–1918) / Hrsg. A. Wandruzka. Wien, 1993. S. 215

Відні . Габсбургська монархія відчула стратегічну загрозу своєму становищу

Австрійська сторона до останнього моменту не залишала надії вирішити конфлікт дипломатичним шляхом , оскільки війна б наврядчи залишила їй можливість довго перебувати у нейтральному статусі . І з цієї причини Буоль намагався виробити компромісні пропозиції у межах Священного союзу , що дозволили б задовільнити обидві сторони . Але його надії не виправдалися . З одного боку , йому чинили перепони британці , що мали твердий і остаточний намір витіснити Росію з регіону , з іншого – Микола I розраховував на вдячність австрійської монархії за його допомогу у 1849 р. у справі придушення революції , і через це він розраховував на безумовну підтримку своїх австрійських союзників . Пропозиції ж Буоля щодо компромісу сприймалися російським імператором як зрада ¹²⁸ . Але ж дипломатична робота все ще тривала . Її кульмінацією стало прийнято влітку 1853 р. так званої «Віденської ноти» .

Наприкінці вересня – на початку жовтня 1853 р. в Ольмюці , Варшаві і Потсдамі відбулися зустрічі російського царя із політичними лідерами Австрії і Прусії ¹²⁹ . Головною метою цих зустрічей було прояснення позицій цих країн . У цей момент бере початок усвідомлення царем тієї обставини , що єдність трьох дворів була більше ілюзією , ніж реальністю . Вже ніщо не натякало про безумовно підтримку обома державами російської політики . Дії Російської Імперії у Дунайських князівствах були сприйняті категорично негативно . Усе звелось до того , що «не дивлячись на постійні вимоги морських держав , берлінський кабінет відмовився протестувати» , віденський же кабінет «запитував нас знову і знову про тривалість окупації» , - писалося у роковому (1853 р.) міністерському звіті К.Нессельроде ¹³⁰ .

¹²⁸ Ibid. S. 214–215

¹²⁹ Татищев С. С. Император Николай и иностранные дворы. Исторические очерки. СПб., 1889. С. 116

¹³⁰ Архив внешней политики Российской империи - Ф. : Отчеты МИД. 1853 г. Л. 84.

В Ольмюці Микола I прагнув все ж таки заволокти на свою сторону Австрію на свою сторону . Він знову вів розмову про вільний статус Константинополя і пропонував Австрії західні Балкани , і навіть робив пропозиції щодо спільного протекторату над Дунайськими князівствами , аби порушити солідарність європейських країн . Але ж австрійці не хотіли мати справу із Росією на Дунаї навіть у якості партнерів . Франц Йосип визнав : «Нам прийдеться підтримувати порядок у цих країнах , а це неможливо» ¹³¹ . Таким чином , Священний союз остаточно перетворився на привид .

По мірі розвитку Східного конфлікту австрійська дипломатія все більше дистанціювалася від Російської Імперії . Це було підкреслено двома актами : проголошенням нейтралітету Германського союзу 10 листопада 1853 р. і підписанням Віденського протоколу 5 грудня 1853 р. . Останній документ нагадував російській стороні про його обіцянки щодо незазіхання на недоторканність Османської імперії і його владу над християнськими підданими . У той же час він знову закликав турецького султана піти на поступки християнам . Даний документ являв собою свого роду спільне австро-пруське попередження , адресоване російському імператору : йому давалося знати , що проти нього згуртувалася уся Європа , але ж поки що ніхто не мав на увазі відважуватися на активні дії ¹³² . Але ж прийняття протоколу ніяк не вплинуло на хід розвитку ситуації . 16 січня 1854 р. Буоль представив імператору звіт щодо перспективи подальшого розвитку зовнішньополітичної ситуації , у якому він цілком і повністю поклав на російську сторону відповідальність за становище речей . На думку Буоля , у австрійської держави відтепер було три виходи із ситуації ¹³³ :

- якщо Росія витримає дане нею слово і відповідно до своїх запевнень не перейде Дунай , Австрія може залишатися нейтральною ;

¹³¹ Тейлор А. Дж. П. Борьба за господство ... , с.98

¹³² Там же , с.99

¹³³ Österreichische Akten zur Geschichte des Krimkrieges. Band 1... Doc. № 279. S. 510–512

- якщо Росія перейде Дунай , Австрія має проголосити свій військовий нейтралітет і укласти угоду із західними державами ;
- якщо Росія остаточно підтвердить експансіоністський характер своєї політики , Австрія буде вимушена заключити альянс із західними державами і виступити проти Росії із зброєю в руках ; .

Наприкінці січня 1854 р. у Відень було направлено одного із представників найближчого оточення Миколи I для остаточного з'ясування позиції Австрії . Орлов передав австрійському імператору пропозицію про дружній нейтралітет у випадку війни Російської Імперії із західними державами , у свою чергу , російська сторона брала на себе зобов'язання гарантувати недоторканність австрійських володінь , в тому числі і в Ломбардії , і знову ж таки , вже в котрий раз пропонувалося розділити у випадку перемоги Росії із нею протекторат над Сербією , Болгарією , Молдавією і Валахією . В решті решт , вище австрійське політичне і військове керівництво дійшло тієї думки , що слід у будь-який спосіб нівелювати експансію Російської Імперії на Балканах і у той же спосіб зберегти свій вплив у європейському «концерті» , а також у сфері впливу Османської імперії . Австрійські інтереси простиралися на устя Дунаю і , таким чином , вступали у пряме протиріччя з інтересами Росії . Російський фактор закономірним чином впливав на націоналістичні настрої балканських народів , що мало потенційну загрозу дестабілізації австрійської монархії . Окрім того , це поєднувалося із переносом основного напрямку і австрійської , і загальногерманської політики на південний схід , що мало збільшити вплив монархії Габсбургів у Німеччині у легітимізувати її притязання на провідну роль у Германському союзі ¹³⁴ . І вже наприкінці березня 1854 р. Буоль у своїх листах до імператора відверто пише : «Російсько-турецька війна наносить шкоди життєво важливим інтересам Австрії і вимушує її до

¹³⁴ Брандт Х.-Х. Франц Иосиф I Австрийский (1848–1916) // Шидлинг А., Циглер В. Кайзеры. Сер. Исторические силуэты / пер. с нем. Ростов н/Д, 1997. – с.436

альянсу із середземноморськими державами»¹³⁵, і що «Австрія, поряд з іншими державами, не може погодитися з виключним переважанням Росії на Сході»¹³⁶. Особливо привертає увагу останнє твердження, оскільки з нього витікає, що австрійська політика керувалася не стільки міркуваннями кон'юнктури моменту, скільки постійними мотивами, тобто неможливістю примиритися із російською присутністю на постійній основі, не дивлячись на те, що російська сторона у своїх діях відносно Туреччини не претендувала на отримання будь-яких нових прав або володінь, а лише намагалися відстояти ті, якими вже на той момент користувалася, а також намагалися усіма способами об'єднати російські і австрійські інтереси і зробити це так, щоб вони перебували в гармонії, а не у протиріччі, відповідно, вона була спрямована на якомога більшу співпрацю з Австрією, у той час як остання, виходячи із своєї традиційної належності до європейського табору, не демонструвала подібного прагнення до знаходження спільної мови.

Забігаючи вперед, слід зауважити, що рішення Австрії відмовитися від консервативного союзу із Російською Імперією виявилось для неї роковою помилкою. На думку одного з найвидатніших дипломатів у світовій історії Генрі Кіссінджера, «Австрія викинула за борт Микола I і постійну, стійку дружбу з Росією з часів наполеонівських війн. Безвідповідальність, що межує із панікою, вимусила продовжувачів справи Меттерніха відкинути спадщину консервативної єдності, що накопичувалося так ретельно – іноді болюче – упродовж десятиліть. Австрія позбавилася спільності цінностей, що також звільнило від зобов'язань Росію, і що дозволило їй вести свою власну політику, що будувалася виключно на геополітичних вигодах. Йдучи подібним курсом, Росія була вимушена різко розійтись з Австрією з приводу майбутнього Балкан і в той же час зайнятися спробами підризу Австрійської

¹³⁵ Österreichische Akten zur Geschichte des Krimkrieges. Band 1... Doc. № 393. S. 688

¹³⁶ Ibid. Doc. № 393. S. 690

імперії¹³⁷. Як виявилось, поза межами союзу з Росією, що об'єктивно давав Австрії більше переваг, ніж витрат, у Австрії не було достатньо сил, щоб зайняти достойне місце серед європейських держав і приймати участь в укладанні вигідного для неї миру і одночасно із цим закріпити свої позиції у регіоні. Австрія так і не стала ведучою країною у Європі, проте стало відомою і в кінцевому результаті стала жертвою більш сильних держав. Під впливом французької дипломатії Австрія відмовилася взяти на себе обов'язок залишатися нейтральною у війні. Більше того, Австрія заявила про свій намір тримати на кордоні із Дунайськими князівствами у тилу російської армії обсерваційний корпус, що і було знято одразу ж після повернення царського посланця додому¹³⁸. Отримавши від Орлова відомість про відсутність результатів його дипломатичного заходу, Микола I повернув до себе портрет Франці Йосипа, що висів у його особистих покоях, і під сильним емоційним враженням написав на зворотній стороні по-німецьки «Du Undankbare» («невдячний»)¹³⁹. Образа і біль від «зради» Австрією увінчують і останні дні життя російського імператора. 13 червня 1854 р. він написав Паскевичу: «Настав час боротися вже не з турками і їх союзниками, але й звернути всі наші зусилля проти віроломної Австрії і гірко покарати її за безсоромну невдячність»¹⁴⁰. У своєму листі до головнокомандуючого Південною армією, князя М.Д.Горчакова він окликав: «Бог покарає їх рано або пізно!»¹⁴¹.

Таким чином, Австрія стала на перешкоді Росії на шляху просування її впливу на Балкани і Константинополь і обрала напрямок тривалого протистояння із державою, що проголошувала свою історичну місію, що полягала у визволенні християнських підданих від турецького гніту і у відкритті турецьких протоків. Може скластися враження, що такий різкий

¹³⁷ Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997. С. 81

¹³⁸ История внешней политики России. Первая половина XIX века (от войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.). М., 1999, с.392

¹³⁹ Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров. Тула, 1990. С. 194.

¹⁴⁰ Татищев С. С. Император Николай и иностранные дворы. Исторические очерки. СПб., 1889. С. 118

¹⁴¹ там же, с.119

розворот австрійської політики був зумовлений лише об'єктивними обставинами, її нездатністю протидіяти зовнішньому впливу з боку європейських держав, або ж епізодичними міркуваннями, що були продиктовані інтересами моменту, але ж є підстави оцінювати ситуацію і під іншим кутом, оскільки Австрія не могла не повернути свій вектор дій проти Росії – яскравим і вичерпним свідченням цього є лист, адресований імператором Францом Йосипом своїй матері, у якому він, зокрема, писав: «Всупереч усім політичним ускладненням, я не втрачаю відваги і, на мою думку, якщо ми будемо діяти рішуче і енергійно, то ця східна справа сулить нам певні дивіденди. Наше майбутнє – на Сході, і ми загонимо потужність і вплив Росії за ті межі, за які вона вийшла лише з причини історичного недорозуміння і розброду у нашому таборі. Повільно і цілеспрямовано, і навіть непомітно для царя Миколи, але вірно ми доведемо російську політику до поразки. Звичайно, недобре виступати проти старих друзів, але у політиці не діють інші правила, а наш природний ворог на Сході – Росія. Ми боїмося революції, але у разі будь-чого ми впораємося і без Росії... Історія вимагає від мене у першу чергу бути австрійцем, і безвідносно особистості царя Миколи, я радуюсь нинішній слабкості Росії»¹⁴².

Більшість австрійської верхівки і суспільства підтримувала обраний австрійським імператором напрямок політики. Австрійський генерал Антон фон Прокеш промовляв, що вступ Австрії до війни на боці європейських держав був би закономірним продовженням австрійської політики¹⁴³.

Міністр внутрішніх справ Бах регулярно нагадував, що політика імператора ніяк не виключала можливості війни з Росією, а, можливо, навіть і передбачала її, і що захист позицій Австрії на Сході і уникнення революцій у Європі мали зробити неминучим виступ Австрії проти Росії¹⁴⁴.

Дипломатичний апарат австрійської держави також, незволікаючи на будь-

¹⁴² Briefe Kaiser Franz Joseph I an seine Mutter 1838–1872. München, 1930. S. 234

¹⁴³ Ibid. Einleitung. S. 21

¹⁴⁴ Ibid. Doc. № 263. S. 463

що , традиційно розглядав Росію як головного противника Австрії . Слова Шварценберга про невдячність , що ще здивує світ , парадоксальним чином знайшли у голові австрійської дипломатії своє конкретне уособлення ¹⁴⁵ . Але ж подальше життя показало помилковість обраного австрійцями курсу , оскільки за результатами Кримської війни в ізоляції опинилася не Росія , що програла , а Австрія , що не отримала жодних дивідендів , і взагалі залишилася без друзів . Росія ж , у свою чергу , віднині вела риторику про відповідальність Австрії за її намір виступити на стороні західних країн і розпал Кримської війни і , відповідно , за свою , російську , поразку . З іншого боку , Великобританія і Франція мали власні рахунки із Австрією через те , що вона не виступала на їхньому боці із самого початку .

Таким чином , ми бачимо , що в основі зміни австрійської політики , що сягають своїм корінням значно глибше , ніж здається на перший погляд , лежали не тільки ті причини , що можна розгледіти на поверхні . Ця зміна не була спричинена вирішальним чином зовнішніми обставинами , в основній мірі вона була зумовлена самою природою історичного розвитку Австрії і історичної орієнтації австрійської верхівки , що не стала відмовлятися від своїй причетності до європейської «сім'ї» і що завжди із підозрою і недовір'ям дивилася на Схід незалежно від будь-чого . І якщо упродовж першого часу Австрія ще намагалася лавірувати між двома таборами , керуючись своїми власними інтересами , то у момент істини вона викрила своє істинне обличчя і принесла в жертву свій політичний престиж аби не поступитися своїми егоїстичними міркуваннями . «Священний союз» двох держав остаточно пав під тиском протиріч , що досягли свого апогею упродовж розгортання Східної кризи . Цей вчинок Австрії назавжди запам'ятали у Петербурзі і вона перетворилася для нього в одвічного ворога . Віднині політика Російської Імперії була спрямована , зокрема , на протидію Австрії в усіх сферах і підірив її позицій на міжнародній арені . І хоча

¹⁴⁵ Ibid. Doc. № 3. S. 73

протягом наступних десятиліть , виходячи із тактичних міркувань , обидві сторони ще укладали між собою тимчасові згоди , довготривале протистояння між ними стане однією із складових європейської системи відносин і призведе до рокового зіткнення монархій у 1914 р.

Економічний аспект

Кримська війна стала однією із визначальних віх в історії Росії у XIX ст. і важливою точкою біфуркації , що у свою чергу стала точкою відліку масштабної модернізації і всебічних перетворень на державному рівні – усіх тих епохальних змін , що випали на епоху правління царя-імператора Олександра II . Але ж величезний історичний досвід людства свідчить , що такого роду глобальні конфлікти , як правило , не містять серед своїх причин лише фактори культурних і цивілізаційних протиріч і , тим паче , не виникають через одні лише сутички з приводу сакральної атрибутики . Такі зіткнення , як показує історія людства , мають також у якості підноготної конфлікт інтересів зовсім іншого характеру – економічного і геополітичного . У даному випадку йде мова про конфлікт величезних держав , що відігравали основну роль на світовій арені і взаємовідносини яких були вирішальною обставиною формування і розвитку міжнародного життя . І як виявляється , дійсно у певний момент протиріччя між ними , що виходили далеко за межі міжрелігійного і міжцивілізаційного непорозуміння , зіграли рокову роль і переростанні конфлікту із політичного у збройний вимір . Історикам марксистського і неомарксистського напрямку належить величезна чисельність вказівок на те , що саме конфлікт інтересів такого роду став ключовим фактором розгортання війни ¹⁴⁶ . І якщо ж активне приєднання Франції до антиросійської коаліції ще можна пояснити виключно

¹⁴⁶ Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя: Россия и миросистема. - М.: Ультра.Культура, 2004 , с.292

політичними обставинами та непомірну амбіційність і авантюризм її правителя , Наполеона III , то при більш глибокому і детальному розгляданні політики Великобританії вже постає зовсім інша картина .

Доволі показовим підтвердженням цього свідчить той факт , що впливовий британський політичний діяч , член палати общин , і надзвичайно відомий в країні підприємець Річард Кобден таким чином визначив своє власне бачення перспектив розвитку британської торгівлі : «Торговці з Європи , як і з інших куточків світу , шлють свої судна у наші порти , щоб навантажити їх плодами нашої праці , керуючись виключно власними інтересами . Той же самий порив вабив народи у Тир , Венецію і Амстердам , і якщо ... найдуться країни (що доволі вірогідно) , чиї хлопкові і шерстяні тканини будуть дешевше , чем такові в Англії та інших частинах світу , то туди (навіть якщо ця країна буде лежати у самому віддаленому куточку світу) зберуть усі торговці світу , і ніяка влада , і ніякі флоти або армії не вбережуть Манчестер , Ліверпуль або Лідс від долі своїх деколи дзвінких попередників у Голландії , Італії і Фінікії ¹⁴⁷ . Великобританія намагалася збільшити свої економічні позиції і торгівельний вплив на просторах Османської Імперії і таким чином одночасно і стримати наступ російської торгівлі на Близькому і Середньому Сході , зокрема на території Ірану і на підступах до перлини Британської Імперії – Індії ¹⁴⁸ .

У 1820-ті рр. відбувався стрімкий економічний розвиток Османської імперії . Її промисловість виробляла все більшу кількість промислових товарів , успішно розвивалося і сільське господарство – особливо у європейських провінціях країни . Це не могло не зосередити на собі увагу Великобританії . Ще у 1833 р. голова британської дипломатії , лорд Пальмерстон , відправив свого спеціального посланника Девіда Уркварта у Константинополь із метою зібрати інформацію з приводу рівня і

¹⁴⁷ Dawson W.H. Richard Cobden and Foreign Policy. London, 1926, p. 219 ; Харичкин И. К., Макаренков Е. В. Политическое управление. – М. : ГУУ, 2016. – с.123

¹⁴⁸ Barker A.J. The Vainglorious War. London, 1970, p. 25.

особливостей економічного розвитку османської держави і, в особливості, про перспективи її торгівлі. У своєму звіті Уркварт з ентузіазмом писав, що у цій країні містяться «невичерпні багатства» і цей ринок несе в собі надзвичайно сприятливі умови для поширення у цьому регіоні британської торгівлі. Він дійшов висновку, що закріплення економічних інтересів Британської імперії у Туреччині віднині є одним із пріоритетних напрямків британської зовнішньої політики. Також Уркварт зазначив, що майже всі товари, що імпортуються з Росії, доступні і у Туреччині. Окрім того, перенесення уваги Британської імперії на турецьку державу і її посилення на просторах османської держави було єдиним способом перешкодження посиленню російських позицій у регіоні. Висновки Уркварта були прийняті до відома і, власне, і лягли в основу британської політики у регіоні упродовж наступних років ¹⁴⁹.

Як вже було зазначено вище, у 1838 р. відбулася подія, що у певному ступені стала точкою біфуркації - Великобританія уклала з Османською Імперією договір про вільну торгівлю, який надав Великобританії режим найбільшого сприяння та звільнив ввезення англійських товарів від митних тарифів. У кінцевому результаті це призвело до краху краху турецької промисловості і до того, що Туреччина опинилася в економічній та політичній залежності від Великобританії. Фактично, Туреччина перетворилася на сировинну колонію Британської Імперії, і втрата економічної самостійності закономірно конвертувалася до втрати політичного суверенітету ¹⁵⁰. Згідно до укладеного договору, Великобританія отримувала надзвичайну перевагу у сфері тарифів у порівнянні з іншими країнами. Як результат, товарообмін між двома країнами досяг неймовірного розмаху. В обмін на промислові товари Туреччина експортувала до Великобританії зерно. Якщо у 1838 р. експорт

¹⁴⁹ Bourne K. The Foreign Policy of Palmerston, v. 1. London, 1969, p. 679

¹⁵⁰ Wallerstein I. The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s. San Diego, 1989, pp. 176—177, 151

цього товару майже сягав нульової відмітки , то вже у 1842 р. він досяг показника у 988 тис. бушелей , а у 1852 р. – він вже досяг рівня у 15 млн. бушелей . Доволі показовим свідченням того , що Великобританія не була зацікавлена у запропонованому Миколою І розділі сфер впливу «доживаючого свій вік важко хворого» - Османської імперії , служить донесення британського агента у Константинополі полковника Роуза , який застерігав лорда Кларендона , що розпад Туреччини стане «сигналом наступаючого краху британської торгівлі і , ширше , британських інтересів»¹⁵¹ . Таким чином , віднині для вищого британського політичного керівництва Туреччина служила бездоганним зеркальним відображенням Росії – країну , що служила невичерпним джерелом природних ресурсів . Зіткнення їх між собою у вісьйсковому протистоянні і досягнення їх максимального послаблення їх власними руками давало британській короні одні лише прибутки і ніяких збутків . Тому на відміну від попередньої російсько-турецької війни (1828—1829 рр.) , коли Великобританія , як і Російська Імперія , підтримувала Грецію у її визвольній війні і боротьбі за незалежність від османського гніту , віднині не була зацікавлена у відділенні будь-яких територій від Османської імперії , яка фактично була її колонією та важливим ринком збуту англійських товарів . Але ж коріння конфлікту економічних інтересів великих держав , що врешті решт зіткнулися між собою у Кримській війні , якщо придивитися , сягає ще глибше .

І тут слід почати з того , що протягом XVIII ст. саме на долю Великобританії випадала половина усієї зовнішньої торгівлі Російської Імперії¹⁵². «Головними російськими експортними статтями у цей момент часу були пенька і льон – життєво важлива сировина для британських мануфактурних галузей промисловості , ще однією суттєвою статтею експорту було російське залізо ... , оскільки Росія ... мала два надзвичайно

¹⁵¹ Фергюсон Н. Империя. Чем современный мир обязан Британии. – М. : Астрель : CORPUS, 2016 . – с.69-70

¹⁵² Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя: Россия и миросистема. - М.: Ультра.Культура, 2004 , с.294

важливі елементи для отримання якісної продукції із використанням технології, заснованої на дерев'яному вугіллі, - великі ліси і багаті рудники» , пише І.Валлерстайн ¹⁵³ . «У 40-ві роки ХІХ ст. Англія отримувала з Росії дві третини необхідної їй льону-сировини і пеньки , 80% насіння льону і коноплі , у той же час саме англійські купці також являлися головними покупцями казенних товарів (заліза , міді , поташу , ревіня) . Також слід зазначити , що пенька і льон були важливою сировиною для канатів і парусини , що були невід'ємною складовою суднобудівельної галузі , відома ж англійська промислова революція , у свою чергу , до початку ХІХ ст. не була б можливою без поставок російського заліза . Із цієї картини яскраво випливає рівень важливості торгівельних відносин для Великобританії , що вже здобула прізвиська «володаріці морів» і «світової майстерні» , із Російською Імперією .

Із часів правління Катерини ІІ набув широкого зростання також і експорт хлібу , щоправда його об'єм до певного моменту обмежувався англійськими «хлібними законами» . Британська сторона яскраво віддавала собі звіт у значенні і цінності торгівельних стосунків із своїм східним торгівельним партнером , характерним свідченням цього є визнання агентом Російської компанії Дж.Фостером у 1774 р. у британському парламенті , що без російського імпорту «нашому флоту , нашій торгівлі , нашому сільському господарству настане кінець» . У подальшому , у період дії наполеонівської континентальної блокади , британці дуже сильно відчували гостру нестачу російської пеньки ¹⁵⁴ .

З іншого боку , і для російського промислового комплексу наявність і стабільність зовнішніх ринків збуту були надзвичайно важливі . Наприкінці ХVІІІ ст. у загальному вигляді дві третини продукції і державних , і приватних металургійних підприємств йшли на експорт , що у значній мірі

¹⁵³ Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том ІІІ. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730-1840-е годы. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. С.179

¹⁵⁴ Там же

було зумовлено вузькістю внутрішнього ринку ¹⁵⁵. Подібні явища мали місце і у виробництві льняного полотна, де станом на середину XIX ст. 64% продукції також відправлялося за кордон ¹⁵⁶. У той же час величезне місце у структурі споживання вищих і середніх верств російського суспільства цього часу відігравав імпорт, яскравим показником цього служить той факт, що напочатку XIX ст. із закордону ввозилася половина споживованих тканин ¹⁵⁷. Таким чином, торгівельні відносини між двома світовими державами відзначалися величезним розмахом, а також високим рівнем взаємної вигоди і стратегічної важливості. Із цього постає питання, яким чином так трапилося, що дві держави пройшли такий путь від такої тісної співпраці до збройного протистояння і масштабної війни, що призвела до таких кардинальних змін у світовому політичному фоні?

У першій половині XIX ст. система відносин між Російською Імперією і Західною Європою і Великобританією зокрема зазнала суттєвих змін. Однією із головних змін стала втрата російською металургією своєї долі на світовому ринку через здобуття британською металургією провідної ролі на ньому через, у свою чергу, втілення в життя нових технологій. Це у кінцевому результаті різко підвищило рівень продуктивності праці і знизило собівартість до такого рівня, що навіть використання російською правлячою верхівкою практично безоплатної праці посесійних селян і наявність практично безмежної сировинної бази не змогли дозволити повернути вітчизняній металургійній галузі її втрачене місце і повернути їй її колишню конкурентоздатність. І таким чином, вже у 1830-ті рр. експорт металу із Російської Імперії знизився вдвічі, у той же час як внутрішній попит через свою вже вищезазначену нездатність порівнятися із зовнішнім попитом, не міг компенсувати втрату зовнішнього ринку ¹⁵⁸. У даному контексті доречним показником є той факт, що якщо у період 1720-1798 рр. ціна

¹⁵⁵ Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя ... с.261

¹⁵⁶ Конотопов М.В., Сметанин С.И. История экономики России. М.: КНОРУС, 2008. с.149

¹⁵⁷ Там же, с.150

¹⁵⁸ Там же, с.152

полосного заліза у Петербурзі зросла із 0,45 руб. до 1,16 руб. за пуд (у той же період лондонські ціни виросли з 0,89 руб. до 2,9 руб. за пуд) ¹⁵⁹ , то вже в першій половині XIX ст. внутрішньоросійська ціна , вже навпаки , знизилася із 1,2 до 0,5 руб. за пуд ¹⁶⁰ . Це призвело до неминучих змін – виплавка металів скоротилася станом на 1830-ті рр. на 20% ¹⁶¹ . І хоча подальша політика російського уряду , що була спрямована на здолаття цих наслідків і покращення загальної економічної ситуації , дозволила на деякий час припинити падіння і навіть дещо збільшити виробництво продукції , все ж таки до 1860 р. Російська Імперія перемістилася з 1 на 8 місце в світі за обсягом виплавки чавуну і стала відставати від Британської Імперії за цим показником у 13 разів ¹⁶² . Більше того , вже в середині цього ж століття Російська Імперія перетворилася на імпортера чавуну . Подібні явища стали відбуватися і в інших експортних галузях . «По мірі розвитку парового флоту в Англії різко знижується попит на російську пеньку , як і на парусину , однак це відбувається не в один момент , оскільки до середини століття нові технології ще уживаються бік о бік зі старими» ¹⁶³ . І тим не менше , у цей період відбувається стрімке зниження темпів росту російської льняної промисловості , що відобразило стагнацію попиту . У період 1800-1860 рр. виробництво льняних тканин виросло лише на 50% , що вже ніяк не можна вважати величезним досягненням для такого тривалого історичного проміжку ¹⁶⁴ .

Як наслідок усіх цих змін , різкого зростання зазнає роль вже згаданого хлібного експорту для Російської Імперії . І.Валерстайн зазначає : «Коли на початку XIX ст. нова британська технологія привела до колапсу російської експортної металургії XVIII ст. , на зміну залізу прийшов інший основний

¹⁵⁹ Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя ... с.261

¹⁶⁰ Конотопов М.В., Сметанин С.И. История ... , с.154

¹⁶¹ Там же

¹⁶² Там же , с.158

¹⁶³ Нефёдов С.А. История России. Факторный анализ. Т.П От окончания Смуты до Февральской революции. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2011. С.324

¹⁶⁴ Конотопов М.В., Сметанин С.И. История ... , с.158

експортний продукт – пшениця . До 1850 р. експорт пшениці досяг 20% від її урожаю»¹⁶⁵ . У період 1880-1853 рр. доля «первинного» , а також «продовольчого» експорту виросла з 71% до 95% , у той час як експорт мануфактурних товарів знизився з 20% до 2,5%¹⁶⁶ .

Однак саме у часи правління Миколи I , міжнародні ціни на зерно також знизилися . «Соціальну історію миколаївського правління , - пише Покровський , - неможливо зрозуміти , якщо ми випустимо з виду той прозаїчний , але надто важливий за своїми наслідками факт : 20-ті і 30-ті рр. XIX ст. були періодом виключно низьких цін на хліб»¹⁶⁷ . Таким чином , опинившись у критичній зовнішньоекономічній ситуації із впливаючим з цього торгівельним дисбалансом і , відповідно , браком засобів , російська правляча верхівка відважилася на , вірогідно , єдино можливий вихід із ситуації – на збільшення об'єму вилучення податків із власного населення . Обсяг селянських повинностей перед поміщиком у першій половині XIX ст. збільшився у 2-3 рази¹⁶⁸ . Яскравим свідченням різкого посилення тиску на селянство стало зростання недоїмок по оброкам , що у 1820-1830-ті рр. перевищили рокову суму оброку у 2-3 рази¹⁶⁹ . У той же час заборгованість поміщиків у період 1823-1859 рр. виросла із 90 до 425 млн. руб. , а відсоток закладених селянських «душ» - із 20% до 66% . Стрімке погіршення зовнішньоекономічної ситуації закономірним чином відбилося і на стані державного бюджету . Так , у 1829 р. дефіцит державного бюджету складав 178 млн. руб. , і вже у 1834 р. цей показник досяг відмітки у 201 млн. руб. , і основну складову із цих засобів складали саме недоїмки у податках . Вищеперераховані труднощі у сплаті податків було вирішено виправити каральними мірами . Начальникам 35 губерній було надано право вводити у недоїмочні поселення спеціально відряджені військові загони . За офіційними

¹⁶⁵ Валлерстайн И. Мир-система Модерна ... , с.179

¹⁶⁶ Там же

¹⁶⁷ Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя ... с.289

¹⁶⁸ Нефёдов С.А. История России ... , с.244

¹⁶⁹ Там же , с.246

даними , протягом 1836 р. такі заходи було проведено в 11 губерніях , і тим не менше кількість недоїмок не тільки не зменшилася , але ї збільшилася на 2 623 000 руб ¹⁷⁰ . Усе це закономірно призводило і до зростання недовольства населення і великої кількості селянських виступів : у 1840-х рр. число заворушень було майже у 4 рази вище , ніж у перше десятиліття ХІХ ст. . За даними В.О.Фьодорова , у Центральному районі 59% усіх виступів були зумовлені погіршенням стану селян – збільшенням оброку і барщини , переводом на змішану повинність , відбиранням землі , невивантаженням продовольства , каральними акціями з утісненням у промислах , самоуправством місцевої влади ¹⁷¹.

Отже , назрівала криза моделі периферійного розвитку у межах світової капіталістичної системи . І ця криза набувала все нових і нових обертів . Так , вслід за промисловим спадом у Великобританії у 1847 р. відбулося чергове зниження цін на сировину . І як наслідок цього , об'єм російського експорту в один момент знизився на 40% . У 1848 р. дефіцит державного бюджету Російської Імперії досяг відмітки у 32 млн. руб. . Державний золотий запас лише за один рік скоротився на 17% ¹⁷² .

У цих умовах російський уряд на чолі із Миколою І став вживати негайних заходів . Було запроваджено політику протекціонізму . Вже у 1826 р. було прийнято новий митний тариф , згідно до якого було підвищено митний тариф навіть у порівнянні із попереднім тарифом , що було прийнято у 1822 р. , який також був спрямований на підтримання протекціоністської політики . Як результат , митні збори на імпорту у період 1824-1842 рр. виросли з 11 до 26 млн. руб. . Це також сприятливим чином відбилося на розвитку промисловості . Характерний приклад : згідно до тарифу 1826 р. суттєвим митним тарифом обкладався імпортований цукор із метою розвитку

¹⁷⁰ Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шаццлло М.К. История налогов России. IX – начало XX в. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006.С.165

¹⁷¹ Нефёдов С.А. История России ... , с.249

¹⁷² Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя ... с.295

вітчизняного цукробурякового виробництва , що призвело до швидкого збільшення обсягів цього виробництва ¹⁷³ . Перший цукробуряковий завод у Російській Імперії з'явився у 1802 р. , а у 1850 р. вже функціонувало понад 400 таких фабрик , що виробляли 1,5 млн. пудів цукру ¹⁷⁴ . Це було прямим чином зумовлено введенням даного тарифу , оскільки до 1830-х рр. виробництво російського цукру знаходилося на рівні 1-2 тис. тон не дивлячись на те , що технологія виробництва вже була давно і досконало відома . І лише спричинене збільшенням тарифу подвоєння цін на внутрішньому ринку забезпечило виробникам 50-60% прибутку , що і викликало стрімке збільшення виробництва . Такі ж зміни відбувалися і в інших галузях російської економіки : наприклад , виробництво паперу у період 1800-1830 рр. виросло на 60% , у 1830-1860 рр. – у 3,3 рази . Спочатку було введено повну заборону , а потім – високий митний тариф на ввезення скла в країну , і як результат , відбулося збільшення об'єму виробництва скляних виробів у 6,2 рази ¹⁷⁵ . У 1800-1860 рр. виробництво виробництво бавовняних тканин у Російській Імперії збільшилося в 39 разів , а споживання бавовни - у 66 разів . І все ж таки найбільшого розвитку набуло виробництво пряжі після підвищення у 1842 р. митного тарифу на імпорт пряжі до 60% її вартості . І якщо у 1843 р. кількість механічних веретен у Російській Імперії становила 350 тис. , то у 1849 р. - вже 600 тис. ¹⁷⁶ . Усього станом на 1850 р. на бавовняних фабриках Великобританії було 21 млн. веретен , на фабриках Франції - 4,6 млн. веретен , в Австрії-1,4 млн. , в Російській Імперії -1,1 млн. , в Німеччині-0,75 млн» ¹⁷⁷ . Таким чином , за деякими показниками індустріального розвитку країна обійшла і залишила позаду себе навіть Німеччину .

¹⁷³ Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов России ... , с.162

¹⁷⁴ Там же

¹⁷⁵ Конотопов М.В., Сметанин С.И. История ... , с.154

¹⁷⁶ Крымин В.Н. Введение в экономическую историю. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. С.149

¹⁷⁷ Там же

У цей же період виробництво вовняних тканин у Російській Імперії виросло у 13 разів . І що примітно , у цьому випадку спостерігалися не тільки кількісні , але і якісні зміни , оскільки було освоєно також виробництво тонких камвольних тканин (оскільки раніше вироблялося лише «грубе» армійське сукно) . І якщо на початку ХІХ ст. Російська Імперія імпортувала половину споживаного текстилю , то вже у 1830-ті рр. вона забезпечувала себе текстилем на 95% ¹⁷⁸. Цей надзвичайний промисловий розвиток був прямим чином зумовлений митною політикою російського уряду . І.Валерстайн показує , що «росіяни починаючи з 1830-х рр. були здатні утримати внутрішній ринок для своїх тканин шляхом поєднання високого протекціоністського тарифу з імпортом певних технологій» ¹⁷⁹ .

Також було прикладено суттєвих зусиль щодо порятунку металургійної галузі , про страждання якої від зміни зовнішньоекономічної матриці вже було вище зазначено . Митний тариф було різко збільшено і він став складати вдвічі більше від ціни на саму продукцію галузі , а ті підприємства , що перебували в особливо тяжкому становищі , стали користуватися державною підтримкою . І як результат , вітчизняна металургія отримала друге дихання і вже у 1840-1850-ті рр. відбувається перехід до пудлінгування при переробці чавуну в залізо (щоправда , як паливо через нестачу кам'яного вугілля , продовжували використовувати деревинний) . Як результат , зросла продуктивність праці і спад змінився зростанням . Усього у період 1830-1860 рр. виплавка чавуну збільшилася з 10 млн. до 18 млн. пудів – тобто на 80% ¹⁸⁰ .

У 1820-ті рр. у Російській Імперії почала свій відлік практика або , вірніше , традиція із широким практичним змістом – традиція проведення промислових виставок . У 1829 р. у Санкт-Петербурзі була відкрита І Всеросійська мануфактурна виставка , у роботі якої приймали участь сотні

¹⁷⁸ Конотопов М.В., Сметанин С.И. История ... , с.149

¹⁷⁹ Валлерстайн И. Мир-система Модерна ... , с.192

¹⁸⁰ Конотопов М.В., Сметанин С.И. История ... , с.146

російській підприємців, які пропонували безліч різноманітних видів продукції. Упродовж усього XIX ст. і аж до падіння монархічного режиму у 1917 р. ці виставки проходили кожні 4 роки позмінно у різних містах країни. Посилення товарного характеру сільського господарства призвело до швидкого зростання хлібного ринку, який, у свою чергу, збільшився вдвічі. Із загального об'єму виробленої хлібної продукції близько 60% споживалося всередині країни, і близько 40% - йшло на експорт. Надзвичайно швидко зростав і поширювався ринок промислових товарів, до того ж як виробничого, так і для особистого споживання. В країні перейшов до стадії активного розвитку стійкий попит на машинобудівельну продукцію, інструменти сільськогосподарської праці, продукти нафтопереробки (і це, у першу чергу, відносилось до таких виробів, як керосин, тканини, взяття промислового виробництва). Зростало споживання не тільки і міському, але і у сільському середовищі. Відбувався стрімкий розвиток розсіяної мануфактури, коли частина переробної промисловості переміщувалася у провінцію, де можна було скористатися дешевою робочою силою. Селяни, що все ще залишалися прикріпленими до общинних наділів, приймали широку участь у різноманітних промислах, із яких пізніше виникали великі промислові виробництва. У такий спосіб швидко виникали і поширювалися фабрично-заводські поселення – Орехово-Зуєво, Павловський Посад, Гусь Хрустальний і тд. і тп. Разом із великими промисловими центрами у глибині країни також розвивалися нові види малої промисловості, що поєднувалися із великими підприємствами у системі розподілу праці¹⁸¹.

Російська Імперія вступила у період форсованої індустріалізації і стала розвиватися настільки швидко, що це стало викликати занепокоєння у її головного економічного і торгівельного конкурента – Великобританії. Так, у період 1825-1845 рр., тобто всього упродовж 20 років, імпорту машин і обладнання у Росію збільшився майже у 30 разів, а кількість фабричних

¹⁸¹ Трубецкой А. Крымская война. – М.: Ломоносовъ, 2010, - с.144

робітників – збільшилася вдвічі, як і число промислових компаній. Із стрімким поширенням прядильних машин періодичної дії відкрилася величезна кількість текстильних фабрик і імпорт сирця виріс на 280%. Залізнодорожні мережі і парохідне сполучення, які хоч і не могли порівнятися за темпами розвитку із британськими, але ж все ж таки з'єднали між собою промислові центри, що швидко розвивалися. Банки і страхові компанії отримували з боку держави льготи, було стабілізовано курс національної валюти – рубля, процвітала торгівля із Кавказом, відбувалася економічна експансія Російської Імперії і на Далекому Сході, де було встановлено стійкі торговельні стосунки із Китаєм, із яким у 1840 р. було досягнуто торговельний баланс, а у 1847 р. відношення російського експорту до імпорту із Китаєм досягло пропорції 12 до 7¹⁸².

Але ж лишалася не вирішеною головна проблема російської промисловості – вже згадана вузькість її внутрішнього ринку. Абсолютну більшість населення імперії складали підтримуючі напівнатуральне господарство селяни, які в основному обробляли бідні ґрунти в суворому кліматі і використовували відсталі методи обробки землі і були змушені віддавати значну частину свого мізерного додаткового продукту поміщику та державі. Правляча еліта традиційно віддавала перевагу вітчизняному виробникові імпорту продукцію. І звідси неминучим чином випливала надзвичайна зацікавленість у ринках зовнішніх і, як наслідок, це призводило до експансіоністської зовнішньої політики, що звичайним чином вилилося у конфлікти із сусідами та іншими гравцями на геополітичній арені. У цій ситуації здійснювати експорт російських промислових товарів до Європи не було реальної можливості. Таким чином, виникала гостра необхідність забезпечення ринків збуту на Сході, де розташовувалися такі країни, як Туреччина і Персія, а також країни Середньої Азії. Бурхливий розвиток російської промисловості ставив під питання місце держави у міжнародному

¹⁸² Валлерстайн І. Мир-система Модерна ..., с.194

поділі праці . Отже , колишнє англо-російське взаєморозуміння лишилося у минулому ¹⁸³ .

Варто зауважити , що у випадку із Османською Імперією для російської еліти основною проблемою була конкуренція на хлібному ринку , де відбувалося зростання експорту пшениці з оттоманських Балкан до Великобританії та Австрії ¹⁸⁴ . У той же самий час Туреччина , на відміну від Росії , утримувалася від протекціонізму , і купувала непомірно більше англійських товарів , ніж Російська Імперія , хоча остання випереджала Туреччину і за кількістю своїх багатств , і за чисельністю населення ¹⁸⁵ . Таким чином , будь-які територіальні втрати Османської Імперії , тим більше , на користь Росії , були неприпустимі для британської корони оскільки означали для неї автоматичне скорочення ринків збуту і розширення зони дії царської митниці . Для британської верхівки того часу Туреччина була країною вільної торгівлі , відкритою для британських товарів і торгівлі , у той час як Російська Імперія була протекціоністською країною . Із цього випливає висновок , що у випадку війни втрата російського ринку , звичайно ж , була б суттєвою втратою для британської економіки , але через протекціонізм Британська Імперія і без війни цей ринок ризикувала втратити . З іншого боку , піти на уступки у відношенні «Східного питання» означало втратити разом і Росію , і Туреччину . Саме такі думки панували серед англійської правлячої верхівки . У свою чергу , в Петербурзі були впевнені , що старі торгівельні зв'язки між двома країнами настільки важливі і масштабні для обох сторін торгівельних стосунків і настільки глибоко пустили своє коріння , що англійці ніколи і ні за яких обставин не відважаться на війну ¹⁸⁶ .

¹⁸³ Там же , с.198

¹⁸⁴ Там же , с.174

¹⁸⁵ Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя ... с.308

¹⁸⁶ Там же , с.309

Одним із доказів економічної зацікавленості Великобританії у повномасштабній війні , а саме – її прагнення змусити російського імператора Миколу I відмовитися від своєї протекціоністської політики і ввести сприятливий режим для британських товарів , є той факт що , вже у 1857 р. , лише через рік після завершення Кримської війни , у Російській Імперії було введено ліберальний митний тариф , що знижував до мінімального рівня митні податки і що свідчило про його нав'язаний за результатами поразки у війні характер . Протягом XIX ст. Великобританія вже неодноразово використовувала інструменти військового і політичного впливу на інші країни із метою укладання договору про вільну торгівлю , що було умовою для встановлення власної торгівельної монополії . Прикладом цього служить підтримка британським урядом грецького повстання та інших рухів опору всередині турецької держави , що призвели до підписання вже згаданого кабального договору 1838 р. , опіумна війна із Китаєм , що завершилася підписанням у 1842 р. аналогічного за змістом договору тощо ¹⁸⁷ . За великим рахунком , Великобританія від самого початку у Кримській війні переслідувала свою головну мету – здобути перемогу над російською економічною протекціоністської політики і , таким чином , подолати перешкоди на шляху поширення власної торгівлі ¹⁸⁸ .

Підбиваючи підсумки даного розділу , можна із впевненістю і твердістю констатувати і дійти висновку , що період 1820-1850-х рр. став для Російської Імперії часом кризи існуючої моделі економічного розвитку , викликаного падінням цін на традиційні експортні товари . Царська влада відреагувала на ці зміни запровадженням рішучої і масштабної протекціоністської політики із метою стимулювання розвитку вітчизняного виробництва , зниження залежності від імпорту окремих видів продукції та подолання такої проблеми , як дефіцит державного бюджету . Однак , незважаючи на деякі і безумовні

¹⁸⁷ Wallerstein I. The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730—1840s. San Diego, 1989, pp. 178 – 179

¹⁸⁸ Покровский М. Русская история с древнейших времён. / При участии Н. Никольского и В. Сторожева. Т. 5. — М., 1918. — С. 28

успіхи , вузькість внутрішнього ринку не змогла дозволити вийти із ситуації виключно шляхом прийняття мір у внутрішньому вимірі і викликала різке підвищення зацікавленості Російської Імперії у «засвоєнні» зовнішніх ринків , що і спричинило новий виток зовнішньополітичної активності на східному напрямку . При цьому всьому ж російський уряд , надто впевнений у своїй військово-політичній перевазі , однозначно недооцінив можливості і рішучість конкуруючих держав захищати свої власні інтереси і чинити опір іншим гравцям . Ті ж самі процеси також внесли свою лепту формування передумов Кримської війни , оскільки різко знизилася роль Російської Імперії для Британської Імперії у якості ринку збуту і джерела сировини , а протекціоністська і експансіоністська зовнішня політика Миколи I і посіяла врешті решт насіння конфлікту . Торгово-економічні інтереси двох імперій зіткнулися між собою на просторах Середнього Сходу і у певний момент ці протиріччя досягли ступеня , коли стало неможливим їх рішення у будь-який інший спосіб , окрім як через безпосереднє збройне протистояння . Усе це серед інших причин також стало зумовлюючими факторами розгортання Кримської війни .

Висновки

Оброблені джерела і опрацьований матеріал утворюють складну і багаторівневу картину, що дає усі підстави стверджувати, що Кримська війна, що стала важливим рубежем в історії відносин між Російською Імперією і колективним Заходом, не була спричинена одним лише збігом обставин і випадковостей і являла собою кульмінаційний прояв протиріч системного характеру, що лежали в основі їх давньої взаємодії. На основі застосованих даних і проаналізованої інформації впливають висновки, що дана війна була закономірним і очікуваним результатом політики західних держав, інтереси яких у даному проміжку історичного розвитку збіглися у контексті різноманітних протиріч відносно Російської Імперії. Загальною точкою перетину їх інтересів стала необхідність в утриманні подальшого розвитку російської держави, недопущення поширення її впливу на європейському континенті і, більше того, послаблення її у політичному і економічному відношенні і навіть позбавлення її певних територіальних володінь, що входили до сфери інтересів європейських країн. Надмірна занепокоєність вищого політичного керівництва Британської Імперії зростаючою потенційною угрозою з боку Росії, що нависала над британськими володіннями на Близькому та Середньому Сході, її прагнення позбавити свого російського конкурента усіх переваг у довготривалій боротьбі за ринки збуту та сфери впливу і утримати турецьку державу під

власним контролем і не допустити на її теренах російської присутності у будь-якому вигляді у поєднанні із нездатністю французького імператора Наполеона III поступитися своїми непомірними політичними амбіціями і взяти реванш за поразку своєї династії і країни в цілому у попередній епохальній битві із російською державою із додатковим прагненням розрахуватися із католицькою церквою за її допомогу у здійсненні державного перевороту та приході до влади шляхом підняття із попелу історії суцього релігійного питання і перетворити його на інструмент досягнення власної політичної мети – усе це стало вирішальними факторами, що зумовили зближення англійської і французької сторін і втілення ними в життя багатоходнової комбінації із метою посилення гостроти вже накопичених протиріччів і підвищення накалу міжнародного конфлікту із подальшим провокуванням його переростання у повномасштабну війну. Певна доля відповідальності лежить на російській верхівці, що, з одного боку, не усвідомлювала реального стану речей всередині країни і ступінь її готовності до війни, з іншого – виявилася нездатною адекватно оцінити дійсний стан речей на міжнародній арені та істинні мотиви, якими керувалися її партнери по дипломатичним відносинам. Уникнення війни було ледь можливим варіантом розвитку ситуації через надмірно високий рівень зацікавленості певних сил у ній, що прагнули таким чином вирішити свої проблеми і отримати різного роду переваги на політичній арені. Зміна балансу сил як у політичному, так і економічному просторі, перегляд існуючої системи міжнародних відносин та розташування сил на міжнародній арені – усе це стало мотивуючими обставинами, що зумовили характер англо-французької політики відносно країн Сходу та їх агресивні наміри, що були спрямовані на доведення до вищого ступіня довготривалої протидії із Російською Імперією та отримання у кінцевому рахунку довгоочікуваних дивідендів і переваг після перемоги над нею. Кримська війна не була наслідком непорозуміння або випадковості, вона була логічним продовженням імперіалістичної політики європейських держав, що сягає своїм корінням у

глибину віків , і була природним проявом системного явища – непримирності двох цивілізації у поєднанні із невіршальними протиріччями економічного характеру і власними політичними амбіціями окремих історичних постатей , що не можна було вирішити у межах продовження мирного співіснування . Ті протиріччя , що накопичилися , вимагали різкого і повномасштабного конфлікту , у якому вийшла б на поверхню накопичена енергія прихованої протидії , і потребували силового рішення із метою остаточного з'ясування нового вигляду розкладу сил у Європі і на Сході .

Резюме

У даній роботі проведений детальний і всебічний аналіз передумов і причин Кримської війни . Виділено належну увагу як політичній , так і економічному аспекту питання . Розглянуто хід дипломатичної гри , що розгорнулася між Російською Імперією з одного боку , і Британською Імперією , Францією та Туреччиною – з іншого . З'ясовано характер обставин , що зумовили розвиток ситуації саме за тим сценарієм , у якому події відбувалися в остаточному результаті і що зумовили закономірне переростання політичного конфлікту і повномасштабне військове протистояння . Виявлено витoki тієї політики , що проводили сторони протистояння напередодні Кримської війни та проаналізовано ті фактори , що лежали в основі її формування . Проведена робота дала можливість спростувати поширену думку і численні твердження , що і досі займають помітне місце у науковому світі , щодо випадкового і спричиненого низкою помилок і безглуздостей характеру її попереднього контексту , і викрито об'єктивну картину реалій складних і заплутаних між собою інтересів і протиріч міжнародного характеру , що детермінували навмисний і цілеспрямований характер дій країн-інтересантів , що прагнули досягти широкомасштабного збройного протистояння і шляхом сили посунути з арени свого геополітичного та економічного конкурента і дістати статусу домінуючих сил у новій системі міжнародних відносин . Відведено місце як

об'єктивним , так і суб'єктивним факторам розгортання політичного конфлікту і міжнародної кризи і її переходу до відкритого протистояння – від зміни кон'юнктури економічних взаємовідносин на просторах Європи та Азії до загальної картини запеклої дипломатичної боротьби , якій також належить величезна роль у сукупності причин , що призвели до Кримської війни . Відстежено якісні зміни у динаміці відносин європейських і азійських країн , що відігравали вирішуючу роль і розвитку даної історичної драми , простежено еволюцію їх розвитку як у політичному , так і економічному вимірі , а також виявлено ступінь впливу тих чи інших факторів на формування кінцевого вигляду розвитку ситуації , що стало загальною картиною факторів і передумов Кримської війни . Доведено те положення , що саме прагнення втілити у життя давно задумані кардинальні перетворення в існуючому порядку речей у міжнародних відносин на європейському та азійському континентах лежали в основі політики західноєвропейських держав , що проводили чітко пророблену і спрямовану лінію на досягнення поставленої мети . Виключно політичний і економічний характер протиріч , що у певний момент досягли свого виключно високого рівня , у поєднанні із низкою дипломатичних помилок з однієї із сторін , що , у свою чергу , стали лише каталізуючим елементом , прискорюючим фактором подальшого розвитку міжнародної кризи , став вирішальним фактором розгортання Кримської війни .

Resume

This work provides a detailed and comprehensive analysis of the prerequisites and causes of the Crimean War . Due attention was paid to both the political and economic aspects of the issue . The course of the diplomatic game that unfolded between the Russian Empire on the one hand and the British Empire , France and Turkey on the other is considered . The nature of the circumstances that led to the development of the situation according to the scenario in which the events took place in the final result and that led to the natural escalation of the political conflict and a full-scale military confrontation were clarified . The origins of the policy pursued by the conflicting parties on the eve of the Crimean War were identified and the factors underlying its formation were analyzed . The work carried out made it possible to refute the widespread opinion and numerous statements , which still occupy a prominent place in the scientific world , regarding the random nature of its previous context caused by a series of errors and absurdities , and exposed an objective picture of the realities of complex and intertwined interests and contradictions of the international of a nature that determined the deliberate and purposeful nature of the actions of the interested countries , which sought to achieve a large-scale armed confrontation and by force to move their geopolitical and economic competitor from the arena and become the dominant forces in the new system of international relations . Place is given to both objective and subjective factors of the unfolding of the political conflict and international crisis

and its transition to an open confrontation - from the change in economic relations in Europe and Asia to the general picture of a fierce diplomatic struggle , which also has a huge role in the totality of reasons that led to the Crimean War .

Qualitative changes in the dynamics of relations between European and Asian countries , which played a decisive role in the development of this historical drama , were tracked formation of the final form of development of the situation , which became the general picture of the factors and prerequisites of the Crimean War . It has been proved that the desire to implement the long-planned radical transformations in the existing order of speeches in international relations on the European and Asian continents was at the basis of the policy of the Western European states , which followed a clearly developed and directed line to achieve the set goal . The exceptionally political and economic nature of the contradictions , which at a certain moment reached their exceptionally high level , combined with a number of diplomatic mistakes on one side , which , in turn , became only a catalyzing element , an accelerating factor in the further development of the international crisis , becoming a decisive factor in the unfolding Crimean War .

Список використаних джерел та літератури

1. Астрахань // Энциклопедический лексикон. Т.3. СПб.: Типография А. Плюшара . 1835
2. Блавич Е. Россия и осложнения на Балканах . 1806–1914 / Е. Блавич. – Кембридж : Газета Кем-бридж. ун-ту , 1991
3. Брандт Х.-Х. Франц Иосиф I Австрийский (1848–1916) // Шидлинг А., Циглер В. Кайзеры. Сер. Исторические силуэты / пер. с нем. Ростов н/Д, 1997.
4. Бухаров Д. Россия и Турция от возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13 (25) марта 1871. СПб., 1878
5. Виноградов В.Н. Святые места и земные дела // Новая и новейшая история . 1983 , №5-6
6. Виноградов В.Н. Борьба империй // Родина. 1995. № 3–4.
7. Виноградов В. Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. М., 1985.
8. Виноградов В. Н. О личной ответственности императора Николая I за развязывание Крымской войны // Балканские исследования : материалы междунар. науч. конф. «Россия и славяне XVIII в. – 1918 г.» Вып. 15. М., 1992.

- 9.Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том III. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730-1840-е годы. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016.
- 10.Выписка из секретного донесения исправляющего должность начальника Закавказского таможенного округа г-ну директору Департамента внешней торговли // Русско-иранская торговля. 30-50-е годы XX века: Сборник документов / Составитель Н.Г. Кука-нова. М.: Главная редакция восточной литературы. 1984.
- 11.Государственная торговля 1804 года в разных ее видах. СПб.: при Государственной Коммерц-коллегии. 1804.
- 12.Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 — начале 40-х годов XIX в. М., 1975.
- 13.Герцог Аргайльский. Ответственность Англии в Восточном вопросе. Факты и воспоминания за сорок лет. СПб., 1908.
- 14.Герцен А. И. Былое и думы. Ч. 6 // Герцен А.И. Соч.: В 9 т. Т. 6. М., 1957.
- 15.Горяинов С.С. Босфор и Дарданеллы. СПб., 1907 .
- 16.Дебидур, А. Дипломатическая история Европы. Священный Союз от Венского до Берлинского конгресса. 1814–1878. Т. 1– Ростов н/Д : Феникс, 1995.
- 17.Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя : т. 1-3 / - Санкт-Петербург : тип. т-ва "Обществ. польза", 1900.
- 18.Дулина Н.А. Изменения в турецкой дипломатии в 30-е годы XIX в. - Тюркологический сборник. М., 1975
- 19.Goldfrank D. The Origins of the Crimean War. London - New York, 1994
- 20.Дулина Н.А. Англо-турецкий договор 1838 г. - Народы Азии и Африки , 1970, № 3

- 21.Донесение исполняющего должность генерального консула в Тебризе Н.П. Безака Азиатскому департаменту Министерства иностранных дел // АВПРИ. Ф. Главный архив П-5. 1831 г. Оп.34. Д.8. Л.1206
- 22.Донесение Генерального консула в Тебризе Д.Ф. Кординца российскому полномочному Министру при Тегеранском дворе графу И.О. Симоничу // АВПРИ. Ф. Миссия в Персии. 1833 г. Оп.528а. Д.216. Л.306
- 23.Жигарев С. А. Русская политика в восточном вопросе (её история в XVI—XIX веках , критическая оценка и будущие задачи). Историко-юридические очерки. М., 1896, Т.П ,
- 24.Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. В связи с современной ею политической обстановкой . СПб., 1908 . Т1 . Т2
- 25.Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацилло М.К. История налогов России. IX – начало XX в. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006.
- 26.Ибрагимбейли Х.М. Кавказ в Крымской войне 1853–1856 гг. и международные отношения. М.: Наука, 1971.
- 27.История внешней политики России. Первая половина XIX века (от войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.). М., 1999
- 28.Известия из Тифлиса // Московский телеграф. 1833. №17, сентябрь.
- 29.Киняпина Н. С. Внешняя политика России в первой половине XIX в. М., 1963
- 30.Киняпина Н. С. Внешняя политика Николая I // Новая и новейшая история. 2001. № 1. С. 192–210 ; № 2.
- 31.Касумов А.Х. Северо-Западный Кавказ в русско-турецких войнах и международные от- ношения XIX в. / Рост. ун-т. Ростов н/Д., 1989 .

- 32.Кагарлицкий Б.Ю. Периферийная империя: Россия и миросистема. - М.: Ультра.Культура, 2004 .
- 33.Конотопов М.В., Сметанин С.И. История экономики России. М.: КНОРУС, 2008 .
- 34.Крымин В.Н. Введение в экономическую историю. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010 .
- 35.Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997 .
- 36.Корф Ф. Воспоминания о Персии. СПб.: Гуттенберговская типография. 1838.
- 37.Лебедев А. А. Константинопольская «драма» 1853 г. СПб. , 2012 .
- 38.Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами. Т. 11. Трактаты с Англией. 1801—1831. СПб., 1895.
- 39.Международные отношения на Балканах. 1830—1856. М., 1990.
- 40.Маркс К., Энгельс Ф. Британская политика. — Турция // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 9.
- 41.Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений . ГИПЛ , М. 1958 .
- 42.Миллер А.Ф. Краткая история Турции. М., 1948 .
- 43.Маринин О. В. Венские конференции : Из истории дипломатической борьбы России на завершающем этапе Крымской войны (1855–1856) // Россия в XVIII–XX веках : К 50-летию научной и педагогической деятельности в МГУ проф. Н. С. Киняпиной / отв. ред. Л. В. Кошман. М., 2000 .
- 44.Муравьев Н.Н. Война за Кавказ в 1855 г.: В 2 т. / Под ред. Н.Н. Муравьева. СПб.: Тип. А.Н. Демидова, 1877 . Т. II.

- 45.Нерешет В.И. Война и бизнес . Власть , деньги и оружие . Европа и Ближний Восток в новое время . М., 1996
- 46.Новичев А.Д. История Турции. Новое время, т. 3, ч. 2. Л., 1973
- 47.Небольсин П. Рассказы проезжего. СПб.: Типография Штаба военно-учебных заведений. 1854 .
- 48.Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. Ч.1. СПб.: Типография Департамента внешней торговли . 1850 .
- 49.Отношение барона Будберга к гр. Гудовичу от 8 марта 1807 г. // Акты, собранные Кавказской Архе-ографической комиссией. Т.3. Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского, 1869 .
- 50.О количестве привезенной в Англию хлопчатой бумаги из всех частей света с 1701-го по 1800 год включительно // Журнал мануфактур и торговли . 1826 . №11 .
- 51.Письмо гр. Румянцева к гр. Гудовичу от 20 декабря 1807 г. // Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т.3. Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского , 1869 .
- 52.Письмо Кавказского наместника И.Ф. Паскевича-Эриванского вице-канцлеру К.В. Нессельроде // АВ-ПРИ. Ф. Главный архив П-3.1831. Оп.34. Д.8.Л.12об.
- 53.Покровский М. Русская история с древнейших времён. / При участии Н. Никольского и В. Сторожева. Т. 5. — М., 1918 .
- 54.Рассел У. Крымская война. Личные воспоминания. – СПб. : Лениздат, 2013 .
- 55.Temperley H. England and the Near East. The Crimea. London, 1936 .
- 56.Уляницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке М.: А. Гатцули, 1883 .

- 57.Фергюсон Н. Империя. Чем современный мир обязан Британии. – М. : Астрель : CORPUS, 2016 .
- 58.Чихачев П.А. Великие державы и Восточный вопрос. М., 1970 .
- 59.Шкловский А. Очерк современного политического состояния Турции. Елизаветоград, 1893
- 60.Шамиль в Париже и Шамиль поближе // Кавказ. 1854. № 95
- 61.Штейнберг Е. Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. — М.: Воениздат, 1951 .
- 62.Annuare des Mondes Histoire Generale des Divezs-Etats. P., 1848 .
- 63.Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international Relations. — Macmil- lan: London: St. Martin’s Press; New York, 1966 .
- 64.Barker A.J. The Vainglorios War. London , 1970 .
- 65.Bulwer H. L. The Life of Henry John Temple , viscount Palmerston . Vol. 1. Leipzig, 1871 .
- 66.Bourne K. The Foreign Policy of Victorian England. Oxford, 1970 .
- 67.Byrne L. The Great Ambassador. Columbus , 1984 .
- 68.Bolsover G.H. Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834. - Ibid., April 1936 .
- 69.Chamberlain M. E. British Foreign Policy in the Age of Palmerston. L., 1980 .
- 70.Driault E., Heritier V. Histoire diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours, t. 2. Paris, 1925 .
- 71.Dawson W.H. Richard Cobden and Foreign Policy. London, 1926 .
- 72.Enciclopedia Britannica. Chicago etc. 1960. Vol. 6
- 73.Gibbs P. The Crimean Blunder. London, 1960

74. Goldfrank D. The Origins of the Crimean War. New York, 1994
75. Gueddella Ph. Palmerston. London, 1950
76. Hayes P. The Nineteenth Century 1814—1880. N.-Y., 1975 .
77. Hostilities between Persia and Russia // The Oriental Herald . 1826 . Vol XI №XXXIV .
78. Kinglake F. W. The Invasion in the Crimea, v. 2. — Edinburgh and London: William Blackwood and Sons , 1863 .
79. Karsh Efraim, Karsh Inari. Empires of the Sand // The struggle for mastery in the Middle East 1789–1923. Harvard University Press, 1999 .
80. Lane- Poole Gh. The Life of Lord Stradford de Radcliff. London, 1890 .
81. Maxwell H/ The Life and Letters of G.W.F. Clarendon . L. , 1913 .
82. Opinions and Policy of the Right Honourable Viscount Palmerston. L., 1852
83. Parliamentary Debates. 3-rd Ser. London, 1854. Vol. 130. London, 1856. Vol. 141 .
84. Puryear V. International Economics and Diplomacy in the Near East. Stanford, 1935 .
85. Seton-Watson R. IV. Britain in Europe. Cambridge, 1937
86. Schroeder P.W. Austria , Great Britain and the Crimean War. London , 1972 .
87. The Later Correspondence of Lord John Russell / edited by G.P. Gooch.. — London: Longmans, Green, 1925. — Vol. 2: 1840-1878
88. Temperley H. England and the Near East. The Crimea. London, 1936 .
89. Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston 1830— 1841. Britain, the Liberal Movement and Eastern Question. Vol. 2. N.-Y., 1969 .

- 90.Wallerstein I. The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s. San Diego, 1989 .
- 91.Gibbs P. The Crimean Blunder. London , 1960 .
- 92.Goldfrank D. The Origines of the Crimean War. New York , 1994 .
- 93.Opinions and Policy of the Right Honourable Viscount Palmerston . L., 1852 .
- 94.Hayes P. The Nineteenth Century 1814—1880. N.-Y., 1975 .
- 95.Bulwer H. L. The Life of Henry John Temple , viscount Palmerston. Vol. 1. Leipzig , 1871 .
- 96.Seton-Watson R. W. Britain in Europe. L. , 1937 .
- 97.Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston 1830— 1841 . Britain, the Liberal Movement and Eastern Question . Vol. 2. N.-Y. , 1969 .

